

**O'ZBEKISTAN RESRUBLIKASI' JOQARI HA'M WORTA ARNAWLI'
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLİĞİ**

BAS ILIMIY-METODIKALIQ ORAYI'

**QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK UNİVERSİTETİ JANINDAG'I PEDAGOG
KADRLARDI QAYTA TAYARLAW HA'M OLARDIN' QA'NİGELİĞİN
JETİLİSTİRİW AYMAQLIQ ORAYI**

“TASTI'YI'QLAYMAN”

Aymaqli'q worayi' direktori':

_____ prof. K.Ubaydullaev

“ ___ ” _____ 2015 ji'l

**«QARAQALPAQ TILI HA'M A'DEBIYATI' PA'NIN WOQI'TI'WDI'N' AKTUAL
MA'SELELERI BOYI'NSHA**

WOQI'W METODIKALI'Q KOMPLEKS

NO'KIS - 2015

MAZMUNI'

JUMI'S BAG'DARLAMA.....	3
LEKCIYA TEKSTLERI	8
1-Tema: Til bilimi tarawlarin woqi'ti'w usi'llari'	8
2-Tema: A'debiyatti' woqi'ti'wdi'n' aktual ma'seleleri	18
3-Tema: Ko'rkem shi'g'arma ha'm woni' talqi'law usi'llari'	30
4-Tema: Til ha'm a'debiyat pa'nlerin woqi'ti'wda bag'darlama materiallari'n u'yreniw usi'llari'	34
5-Tema: A'debiyat teoriyali'q ilimlerden' rawajlani'wi'	38
QADAG'ALAW SORAWLARI'	44
GLOSSARIY	49
A'DEBIYATLAR DIZIMI	51

JUMI'S BAG'DARLAMA

Moduldin' maqseti. Joqari' oqiw ori'nlari oqitwshilarinin' qa'nigelik pa'ndi oqitw barısında qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatının' tarawlarındag'ı jetiskenlikler, oqitwdın' jan'a metod ha'm usılları boyınsha mag'lıwmat beriwden ibarat. Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqitwdın' metodologiyası, oqitw metodları boyınsha ilimiy teoriyalıq bilim beriw, tin'lawshılarda oqitwdın' jan'a pedagogikalıq texnologiyaları boyınsha bilim ha'm ko'nlikpelerdi jetilistiriw.

Wazi'ypalari'. Joqari oqiw orınlarında qaraqalpaq a'debiyatı pa'nin oqitw barısında qaraqalpaq a'debiyatın oqitw metodikasındag'ı jetiskenlikler, lekciya, seminar, a'meliy sabaqlardı oqitwdın' interaktiv metodları, bul metodlar arqalı studentlerdin' ilimiy bilimlerdi teren' ha'm sanalı o'zlestiriwine erisiwin ta'miyinlewden ibarat;

-O'zbekistan Respubikasının' Bilimlendiriw haqqındag'ı nızamı, Kadrlar tayarlawdın' milliy bag'darlaması ha'm qaraqalpaq a'debiyatın oqitwda metodologiya ha'm metod ma'seleleri, oqitw metodların klassifikatsiyalaw, qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqitwda metod tanlaw;

-Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqitwda qollanilatug'ın metodlar. Leksiya, seminar, a'meliy sabaqlardı o'tkeriwde qollanilatug'ın metodlar sabaqlardı texnologiyalıq kartaların du'ziw. O'z betinshe jumıslardı sho'lkemlestiriw;

-Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqitwda interaktiv metodlardan paydalanıw. «Aqıl hu'jimi», «Zigzag», «Klaster», «Do'n'gelek stol» t.b;

-Problemalıq lekciyalar du'ziw ha'm o'tkeriw usılları. Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı boyınsha problemalıq sorawlardı durıs tan'law.

Modul boyi'nsha bilim, ko'nlikpe ha'm

- Qa'nigelik pa'ndi oqitwdın' metodologiyası ha'm metodikasına iye boli'w;
- Qa'nigelik pa'nlerdi oqitwda lekciya, seminar, a'meliy sabaqlarda interaktiv metodlardan paydalana biliw;
- Qa'nigelik pa'ndi oqitwda interaktiv metodlardan paydalanıw usıllarında lektsiyalardı tu'rleri, problemalıq lektsiyalar o'tiw usılları. Qaraqalpaq a'debiyatın oqitw boyınsha ilimiy metodikalıq a'debiyatlar menen tanısıw, olardan paydalanıw biliw;
- Qa'nigelik pa'nin oqitwdın' metodların u'yrenedi, lekciya, a'meliy, seminar sabaqların interaktiv metodlarda o'tiw, olardı texnologiyalıq kartaların du'ziw boyınsha mag'lıwmatlarg'a iye boli'wi'kere;

- Joqari oqıw orınlarında oqıtılatug'ın qaraqalpaq a'debiyatı ha'm onın tarawların oqıtıw boyınsha ilimiy metodikalıq a'debiyatlar menen tanısadı ha'm onı oqıtıw protsesinde paydalana bilıw;

- Ha'r bir temag'a sa'ykes interaktiv metodlardı tan'lay ali'wi'sha'rt.
- Problemalıq sorawlardı durıs tan'laydı ha'm sabaq barısında qollana ali'wi' kerek.

Moduldin' woqıw rejedegi basqa pa'nler menen baylani'sli'g'i

Bul bag'darlamanı a'melde qollanıw ushın ha'zirgi qaraqalpaq tili a'debiyatı'ni'n' barlıq tarawları boyınsha jeterli teoriyalıq mag'lıwmatqa iye bolıwı lazım.

Bul pa'n oqıw rejesindegi ha'zirgi pedagogika, estetika, qaraqalpaq leksikologiyası, morfologiyası ha'm sintaksisi, a'debiat teoriyası', a'debiyat tariyxı' menen baylanıslı u'yretiledi.

Moduldin' joqari' ta'limdegi worni'

Joqari' oqıw orınlari oqıtıwshılarının' qa'nigelik pa'ndi oqıtıw barısında qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatının' tarawlarında'ı jetiskenlikler, oqıtıwdın' jan'a metod ha'm usılları boyınsha mag'lıwmat ali'wg'a yie boladı'. Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatın oqıtıwdın' metodologiyası, oqıtıw metodları boyınsha ilimiy teoriyalıq bilim beriw, tın'lawshılarda oqıtıwdın' jan'a pedagogikalıq texnologiyaları boyınsha bilim ha'm ko'nlikpelerdi jetilistiriw

Lekciya-trening sabaqlari'ni'n' temalari'

№	Model birligi atları	Uli'wma saati'	Lekciya	A'meliy	O'z betinshe
1	Til bilimi tarawların woqi'ti'w usi'llari'	6	2	4	
2	A'debiyatti' woqi'ti'wdi'n' aktual ma'seleleri	6	2	4	
3	Ko'rkem shi'g'arma ha'm woni' talqi'law usi'llari'	6	2	2	2
4	Til ha'm a'debiyat pa'nlerin woqi'ti'wda bag'darlama materialları'n u'yreniw usi'llari'	6	2	2	2
5	A'debiyat teoriyalı'q ilimlerden' rawajlanı'wi'	6	2	4	
	Ja'mi	30	10	16	4

1. Tema: Til bilimi tarawlarin woqi'ti'w usi'llari'

Metodika teoriyasının' tiykarları. Til ha'm a'debiyat pa'nlerin oqitiw metodikasi-pedagogikalıq pa'n sıpatında. Metodika pa'ni ha'm onın' izertlew obekti. Qaraqalpaq tilin oqitiwdın' teoriyası menen praktikasın u'yrenetug'ınlıg'ı. O'zbekstan Respublikasının' Bilimlendiriw haqqında g'ı nızamı ha'm Kadrlar tayarlawdın' milliy bag'darlamasının' ta'limnin' barlıq basqışlarında qaraqalpaq tilin oqitiwdı ha'm sho'lkemlestiriw ha'm mazmun jag'ınan qayta ko'rip shıg'ıwdın' za'ru'rligi.

Til ha'm adebiyatti oqitiwdın' teriyalıq tiykarlarinin' bo'limleri: teoriyalıq metodika, praktikalıq metodika. Teoriyalıq metodikanın' tu'rleri. 1. Metodikag'a kirisiw. 2. Ulıwma metodika. 3. Jeke metodika. 4. Metodika tariyxı. 5. Metodikadan arnawlı kurs.

2-tema: Woqi'ti'wdi'n' aktual ma'seleleri

Fonetikanı oqitiw metodikasi. Fonetikanı oqitiwdın' tiykarı maqseti durıs so'ylew ha'm jazıwg'a u'yretiw. Fonetika tarawı boyınsha oqıwshılarg'a beriletug'ın bilim ha'm ko'nlikpeler. Oqıwshılarg'a ses, ha'rip, alfavit haqqında tu'sinik beriw. Qaraqalpaq tilinin' dawıslı ha'm dawıssız sesler sistemasın oqitiw. Seslerdin' u'nlesligin, seslik nızamlılıqlardı u'yretiw usılları. Buın ha'm o'tkermeni oqitiwdın' a'hmiyeti. Fonetikanı oqitiwda oqıwshılardıń so'zlik baylıg'ın rawajlandırıw, tekst du'ziw boyınsha jumıs islew. Fonetikalıq tallawdı u'yretiw. Ta'kirarlaw sabaqların ju'rgiziw jolları.

Leksika ha'm frazeologiyanı oqitiw metodikasi

Qaraqalpaq tilin oqitiwda oqıwshılarg'a leksika ha'm frazeologiyanı u'yretiwdin' maqseti ha'm onı oqitiw usılları. Oqıwshılardıń so'zlik baylıg'ın rawajlandırıwda leksikologiyanı oqitiwdın' a'hmiyeti.

So'zlerdin' tuwra ha'm awıspalı ma'nileri, sinonim, omonim, antonim so'zler, qollanıw o'risi sheklengen so'zler (ka'siplik, dialektlik so'zler, terminler ha'm atamalar), go'nergen so'zler ha'm neologizmlerdi. Basqa tillerden awıskan so'zlerdi oqitiw usılları. Frazeologiyalıq so'z dizbeklerinin' ma'nislerin tu'sindiriw-oqıwshılarg'a so'zlikler du'zip u'yretiw ha'm olardı qollana biliwge ko'nliktiriw. Leksika ha'm frazeologiya boyınsha o'tilgenlerdi ta'kirarlaw sabaqların o'tkeriw usılları.

Grammatikanı oqitiw metodikasi

Grammatikanı oqitiwdın' ulıwma ma'seleleri. Grammatikanı oqitiwda morfologiya menen sintaksis arasındag'ı baylanıs, olardı oqitiwdın' o'zgeshelikleri. Grammatikalıq qag'ıydalardı u'yreniwde induktiv ha'm deduktiv metodlardı qollanıw. Grammatikalıq tallaw, maqseti ha'm a'hmiyeti. Grammatikalıq tallawdın' tu'rleri ha'm onı o'tkeriw usılları.

Morfologiyanı oqitiw metodikasi

Oqıwshılarg'a tu'bir ha'm qosımta, olardıń tu'rleri, qollanıw o'zgesheliklerin u'yretiw jolları. Qaraqalpaq tilindegi dara ha'm qospa so'zler, olardıń tu'rlerin, jazılıwın oqitiw usılları. So'z shaqapları, olardıń tu'rleri boyınsha berilgen da'slepki mag'lıwmatlardı ta'kirarlaw. So'z shaqapların klassifikatsiyalaw jolların u'yretiw.

Atlıq so'z shaqabı boyınsha beriletug'ın bilim ha'm ko'nlikpeler. Atlıqtın' birlik ha'm ko'plik sanda qollanıwın, menshikli ha'm g'alabalıq atlıqlar, atlıq jasawshı qosımtalar, atlıqtın' grammatikalıq kategoriyaların oqitiw boyınsha islenetug'ın jumıslar.

Kelbetlik, onın' tu'rlerin, da'reje kategoriyasın, jasalıw usılların, sintaksislik xızmetin' u'yretiwdin' jan'a usılları. Sanlıq ha'm onın' ma'nilik tu'rlerin (sanaq, katarlıq, jıynaklaw, toplaw, shamalıq, bo'lshek), olardıń jazılıwın u'yretiw. Almasıq so'z shaqabı boyınsha beriletug'ın bilim ha'm ko'nlikpeler. Almasıqtın' ma'nilik tu'rlerin (betlik, o'zlik, siltew, soraw,

belgilew, belgisizlik, bolimsızlıq, ja'mlew almasıqları) oqıtıw ha'm olardı ajırata biliwge u'yretiw usılları.

Feyil so'z shaqabın oqıtıwdın' en' za'ru'rli metodları. Oqıwshılarg'a feyildin' meyilleri, da'rejeleri, ma'ha'lleri boyınsha so'zlikler du'zip u'yretiw. Kelbetlik feyil, xal feyil, atawısh feyillerdi oqıtıw. Ko'mekshi so'zlerdi oqıtıwdın' o'zgeshelikleri. Ko'mekshi so'zlerdi oqıtıw arqalı oqıwshılardıń so'ylewin rawajlandırıw. Ko'mekshi so'zlerdi (tirkewish, da'neker, janapay) ga'pte qollana biliwge u'yretiw. Tan'laq so'zler, olardıń tu'rleri ha'm jazılıwı boyınsha islenetug'ın jumıs tu'rleri. Modal so'zler ha'm eliklewishlerdi tu'sindiriwde jan'a usıllardan paydalanıw.

Sintaksisti oqıtıw metodikası

Sintaksisti morfologiya, punktuatsiya, til o'siriw jumısları menen baylanıstırıp oqıtıw usılları. Oqıwshılardıń til baylıg'ın rawajlandırıwda so'zlerdin' baylanısıw usılların (dizbekli ha'm bag'ınn' qılı) u'yretiwdin', onı so'ylew tilinde qollanıwıg'a shınıqtırıwdın' a'hmiyeti. Ga'p, onıń tu'rleri boyınsha islenetug'ın jumıslar. Jay ga'plerdin' tu'rlerin oqıtıw usılları, olardı bir-birinen ajırata biliwge u'yretiw. Ga'p ag'zaların so'z shakapları menen baylanıstırıp oqıtıw. Birgelkili ag'zalı ayırılmanan ag'zalı ga'plerdi, kiris so'z ha'm qaratpalardı oqıtıw, olardıń irkilis belgileri boyınsha bilim ko'nlikpelerin beriw usılları.

Qospa ga'p sintaksisin oqıtıw. Oqıwshılardı tekstten qospa ga'ptin' tu'rlerin ajıratıwıg'a, olardıń baylanısın anıqlawıg'a u'yretiw. Sintaksislik tallawdın' a'hmiyetin' tu'sindiriw. Irkilis belgilerin oqıtıw metodikası. Irkilis belgilerin' tu'rleri, irkilis belgilerin u'yretiwdin' ilimiy negizleri, praktikalıq a'hmiyeti menen oqıtıw usılları. Irkilis belgilerin oqıtıw ushın materiallar tayarlaw, olardı talqılaw. Irkilis belgilerin u'yreniw sabaqları, onı o'tkeriw usılları.

Til ha'm a'debiyat pa'nleri' boyı'nsha kurs jumısları'nı'n didaktikalıq materiallar menen ta'miyinleniw a'hmiyetli ma'sele. Da'slep woqi'ti'wshi'lar ta'limi basqışında ha'r ta'repleme teren' tu'sinikke iye bolıwı kerek.

O'z betinshe jumısın' tiykarg'ı maqseti – oqıtıwshın'ın' basshilıg'ı ha'm qadag'alap barıwı astında studentte berilgen oqıw jumısların o'z betinshe orınlaw ushın za'ru'r bolg'an ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw ha'm rawajlandırıw.

3-tema: Ko'rkem shig'arma ha'm woni' talqi'law usılları

Qaraqalpaq folklorın oqıtıw usılları. Erteklerdi oqıtıw, da'stanlardı sabaq tu'rleri menen u'yreniw. Folklordı sabaqtan tıs jumıslar arqalı u'yreniw. Da'stanlardın' ideyalıq mazmunın u'yretiw ha'm o'zine ta'n o'zgesheliklerin biliw.

Erte da'wirdegi qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw. Asan qayg'ı, Dospambet, Mu'yten jırawlar do'retiwshiligin u'yreniw. Shig'armalarındag'ı tiykarg'ı a'deplilik ha'm estetikalıq mashkalalardıń su'wretleniw sebeplerin tu'sine biliw, shig'arma qaharmanın' keshirmelerindegi qarama-qarsılıq sebeplerin an'law ha'm pikir bildire alıw, ko'rkem shig'armanın' tilin tu'siniw, jazıwshı do'retiwshiligin u'yreniw, olardıń qaraqalpaq a'debiyatın' rawajlanıwına qosqan u'lesin an'law, ko'rkem shig'armadag'ı sa'wlelengen waqıyalardı turmıshlıq ha'diyseler menen salıstırıw, olardıń uqsas ha'm o'zgeshe ta'replerin ko'rsete biliw.

4-tema. Til ha'm a'debiyat pa'nlerin woqi'ti'wda bag'darlama materialları'n u'yreniw usılları

XVIII a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw. XVIII a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatı ha'm ja'miyetlik turmısı haqqında mag'lıwmatqa iye bolıw, Jiyen jıraw do'retiwshiligin u'yreniw, a'debiyat teoriyasınan mag'lıwmat beriw za'ru'r.

XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw. XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatı ha'm ja'miyetlik turmısı haqqında mag'lıwmatqa iye bolıw, Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq do'retiwshiliklerin u'yreniw, a'debiyat teoriyasınan mag'lıwmat beriw za'ru'r. Sabaq ha'm metodlardan o'nimli paydalanıw.

5-tema. A'debiyat teoriyalı'q ilimlerin' rawajlanı'wi

G'a'rezsizlik da'wir qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw. G'a'rezsizlik da'wirimizdegi ja'miyetlik o'mirdin' ku'nnen-ku'nge jan'alanıwg'a bet alg'an waqıtlardag'ı ha'zirgi zaman mekteplerinin' aldına qoyg'an wazıypaları. Jas a'wladtı ha'rtarepleme bilimli qılıp ta'rbiyalawda, olardıń ruwxıy qudiretiligin rawajlandırıwda ha'm qa'liplestiriwde, milliy a'dep-ikramlılıqqa sadıq bolıp jetisiwinde oqıw orınlarının' wazıypası. G'a'rezsizlik da'wirdegi qaraqalpaq a'debiyatın lektsiya ha'm metodlar menen u'yreniw.

KALENDARLI'Q REJE

№	Model birligi atları	Uli'wma saati'	Lekciya	A'meliy	O'z betinshe
1.	Til bilimi tarawların woqi'ti'w usi'llari'	6	2	4	
2.	A'debiyatti' woqi'ti'wdi'n' aktual ma'seleleri	6	2	4	
3.	Ko'rkem shi'g'arma ha'm woni' talqi'law usi'llari'	6	2	2	2
4.	Til ha'm a'debiyat pa'nlerin woqi'ti'wda bag'darlama materialları'n u'yreniw usi'llari'	6	2	2	2
5.	A'debiyat teoriyalı'q ilimlerin' rawajlanı'wi'	6	2	4	
	Ja'mi	30	10	16	4

LEKCIYA TEKSTLERI

1-TEMA: Til bilimi tarawlarin woqi'ti'w usi'llari'

JOBASI':

1. Fonema ha'm ses tu'sinikleri.
2. Leksema ha'm so'z tu'sinikleri.
3. Morfologiya ha'm sintaksisti sistemalı talqılaw.
4. Morfema ha'm morf tu'sinikleri.
5. So'z dizbegi, ga'p, tekst ha'm model tu'sinikleri.

Tayansh so'zler: *fonema, ses, leksema, morfema, morf, so'z dizbegi, fonema, ses, leksema, morfema, morf, so'z dizbegi, tekst, model tu'sinigi*

Fonema ha'm ses tu'sinikleri

Fonetika tildin' ses ha'm seslik sisteması haqqındag'ı til iliminin' tarawı bolıp, da'slep baslawısh klasslarda, keyin joqarı klaslarda oqıtıladı. Fonetika tarawı sesler, dawıslı ha'm dawıssız sesler, olardin' jazılıwı, seslerdin' u'nlesligi, buwın ha'm onın' tu'rleri boyınsha materiallardı o'z ishine qamtıydı. Fonetikanı u'yreniw arqalı oqıwshılarda durıs jazıw, a'debiy tilde durıs so'ylew, so'ylew ma'deniyatın qa'liplestiriw ha'm rawajlandırıw ko'nlikpeleri payda boladı.

Orta mekteplerde sestı so'ylewdin' en' kishi birligi sıpatında u'yreniwge tiykarlanadı. Seslerdi aytıwdag'ı so'ylew ag'zaların' qatnası, dawıslı ha'm dawıssız seslerdi aytıwdag'ı o'zgeshelikler anıqlanadı. Oqıwshılar seslerdi aytıw arqalı olardin' o'zgesheligin anıqlaydı. Seslerdin' ma'ni o'zgertiwshi qa'siyetlerin bir neshe mısallar arqalı tu'sindiriwge boladı. Mısalı: bas, bes, bos so'zlerindegi dawıslı seslerdin' o'zgeriwi arqalı ma'nilerdin' o'zgeriwi tu'sindiriledi. Al, tas, bas, jas so'zlerinde bolsa dawıssız sesler o'zgeriw arqalı ma'nilik o'zgeshelik payda boladı. Sonday-aq, so'zlerde seslerdi qosıw arqalı jan'a ma'nili so'z payda bolatug'mılıg'ın to'mendegishe ko'rsetsek boladı' at-ata-ataq, qar-qara-qarar.

Ses ha'm ha'rip haqqında tu'sinik beriwde bir sestin' bir ha'rip arqalı tan'balanıwı, al ayırım seslerdin' bir ha'rip penen tan'balanıwı mısallar arqalı tu'sindiriledi. Ha'zirgi latin jazıwındag'ı seslerdin' aytılıw ha'm jazılıwındag'ı o'zgesheligin, buring'ı kirill jazıwındag'ı ha'riplerdin' tan'balanıwı menen salıstırıw tu'sindiriwge boladı. O'ytkeni, latin jazıwında sesler aytılıwı boyınsha bir ha'rip penen tan'balanadı. Al, kirill jazıwında eki ses ya-ya, yo-ş, yu-yu ha'ripleri menen tan'balang'an edi. Alipbeni u'yreniwde ko'birek so'zlikler menen islew arqalı alıp barıladı. Alipbedegi 32 ha'riptin' izbe-iz jaylasıwın biliw arqalı oqıwshılar so'zliklerden paydalanıw jolların bileledi. Berilgen so'zlerdi alipbe ta'rtibinde jazadı. Klastag'ı zatları alipbe ta'rtibinde jazıwı, yamasa adam atların, qala atların h.b. izbe-iz jazıw arqalı alipbe boyınsha bilim ko'nlikpeler qa'liplesedi. Sabaqtan keyin G'Alipbeni biliw ne ushın kerekWG' degen temada tekst jazsa, sabaq ja'ne de na'tiyjeli boladı. Dawıslı ha'm dawıssız seslerdi u'yreniwdegi en' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri onın' imlası bolıp esaplanadı. Bul ushın dawıslı sesler (9 dawıslı ses) juwan ha'm jin'ishke, erinlik ha'm eziwlik, ashıq ha'm qısıq dawıslılarg'a bo'lip u'yrenilip, olardin' o'zgesheligi jan'a mısallar arqalı tu'sindiriledi. Bunı tu'sindiriwde jin'ishke dawıslı seslerge qoyılatug'ın u'stin belgilerge ayırıqsha itibar beriledi. (a', o', u', i) Sebebi olar jazıwda tu'sirilip qaldırılса imla qa'te boladı. Ko'rgizbeli qurallardan paydalanıp, yaki taxtada bir neshe mısallar menen olardin' o'zgesheligi tu'sindiriledi. Erinlik ha'm eziwlik dawıslı seslerdin' bir-birine ta'siri ko'rsetiledi.

Dawıssız seslerdin' (23 dawıssız ses) da'slep dawıslı seslerden o'zgesheligi, keyin u'nli ha'm u'nsiz dawıssız seslerdin' o'zgesheligi tu'sindiriledi.

Dawıssız seslerdin' o'zgesheligin puxta o'zlestirip alıw ushın p-v, t-d, k-g, q-g', p-f, q-x, x-h seslerinin' parqın biliw ushın usı sesler menen so'zler jazamız. Bul so'zler arqalı ga'pler

Leksema ha'm so'z tu'siniklari

Til iliminin' leksikologiya bo'limi so'zlik quram, so'z ha'm onin' ma'niler, ma'niles so'zler (sinonim) ma'nileri qarama qarsi so'zler (antonim), omonim so'zler, neologizm ha'm tariyxiy so'zler, ka'siplik, dialektlik so'zler, terminler ha'm atamalar, turaqli so'z dizbeklerin o'z ishine qamtiydi. Bulardi oqiwsnilarg'a jeterli da'rejede tu'sindiriw ushin ha'r qiyli usillardan paydalanuw mu'mkin. Bul bo'limdi oqitiw oqitiwsnidan u'lken sheberlikti talap etedi. O'ytkeni, oqiwsninin' so'zlik baylig'in rawajlandirmay turip, olardin' erkin pikirlewin, so'ylew ma'deniyatin, ana tilin toliq ha'm jeterli biliwin ta'miyinlew mu'mkin emes.

Demek, so'zlerdin' ma'nilerin, tuwra ha'm awispali ma'nilerin biliw pikirdi aniq ha'm tu'sinikli etip bayanlawda u'lken a'hmiyetke iye.

So'zlerdin' ma'nilerin oqitiwda da'slep ma'nili ha'm ko'mekshi so'zlerge ajratip tu'sindiriledi. Bul ushin taxtag'a bir neshe misallar jazamiz. Misali: dala, da'rya, ko'l, ashshi, u'lken, bes, alti, on, keldi, aytti, ko'p, az, bu'gin, ha'm, menen, penen, ushin h.b. oqiwsnilar menen birge bul so'zlerdin' qanday ma'nilerde qollanilip turg'anlig'in ha'm ma'ni bildirmey turg'an so'zlerdi ajratamiz.

So'zdin' tiykar'gi ha'm awispali ma'nide qollanilip turg'anlig'in biliw ushin so'z dizbekleri ha'm ga'pler arqali tu'sindiremiz.

Bul jerde oqiwsni sol so'zdin' stillik o'zgesheligin de an'law sha'rt. Misali: Ko'lda u'yrektin' palapanlarnin ko'rdim. Ol ele awzinan sarisi ketpegen palapan. Birinshi misalda palapan so'zi qustin' balasi ma'nisinde qollansa, al ekinshi misalda adamnin' balasi ma'nisin bildirip tur.

So'zlerdin' ma'nilik o'zgesheliklerine itibar beriw kerek. Misali: ag'ash, terek, tal, na'l, miywe, ag'ash h.b. so'zlerdin' ma'nilik o'zgesheligin misallar menen tu'sindiriw za'ru'r. Sahra, dala, sho'l, bag', tog'ay, taw siyaqli so'zler menen tekst du'ziw ha'm ma'nilik ayirmashilig'in aniqqlaw arqali juwmaq jasaladi.

Sinonimlerde oqitiwda ko'birek so'zlerdin' orinli, stillik maqsetlerde duris paydalanuwina itibar beriledi. Bul ushin misallarda sa'ykes sinonimlerde tan'lap qollanuw, jeke so'zler menen frazeologizmler arasindag'i sinonimiya, tekstlerde sinonimlerin' juplasip qollanuwindag'i o'zgeshelikler, so'z shaqaplarina tiyisli sinonimlik sin'arlar haqqinda tu'sinik beriledi. Oqiwsnilar toparlarga bo'linip sinonimlerde tabiw, kroswordlar du'ziw, so'zliklerden paydalanuw siyaqli usillardan paydalanuwg'a boladi.

Oqiwsnilarg'a qarama-qarsi ma'nili so'zlerdi (antonimler) oqitiwda, so'zlerdi jazip og'an qarama-qarsi ma'nidegi so'zlerdi tabiw, tekstti tallaw yaki qarama-qarsi so'zler menen ga'pler du'ziw, olardin' jazilwi siyaqli ma'selelerge ayriqsha diqqat awdariladi.

Omonimlerde oqitiw oqiwsnilardin' oylaw qa'biletin rawajlandiruwda u'lken a'hmiyetke iye. Birdey du'zilistegi so'zlerdin' ma'nilik o'zgeshelikleri misallar arqali tu'sindiriledi (oy, jaz, alma, sabaq, toy). Omonimlerde oqitiwda tekstlerden, tu'sindirime so'zliklerden paydalanuw mu'mkin.

Leksikologiyadag'i ja'ne bir a'hmiyetli ma'selelerden biri uliwma tilde jiyi qollanilatug'in ha'm kem qollanilatug'in so'zler. A'sirese, az qollanilatug'in so'zler boyinsha tu'sinik beriw oqiwsnilardin' so'zlik baylig'in rawajlandiruwg'a ja'rdem beredi. Go'nergen so'zlerdi oqitiwda mektep muzeyinen, albomlardan paydalanuw mu'mkin. Ma'selen, muzeydegi ha'zir qollanilmaytug'in zatlar, olardin' atamalarin oqiwsnilar o'z ko'zi menen ko'rse, olardi tekstten an'sat taba aladi. Go'nergen so'zler, olardin' ma'nileri tek sol temani o'tkende emes, al a'debiyat sabag'inda, tekstler u'stinde islegende tu'sindirilib barilwi za'ru'r.

Neologizmler ha'zirgi da'wirde ja'miyettegi o'zgerislerge baylanisli jiyi qollanilip kiyatir. Bulardin' ko'pshiligi basqa tillerden kirgen so'zler (litsey, kompyuter, gimnaziya, kolledj, valyuta, biznes, litsenziya, test) Sunday-aq, tilimizdegi ayırım jan'a ma'nide qollanilip kiyatir'gan so'zler (bajixana, ha'kim, isbilermen h.t.b) ma'nileri misallar arqali tu'sindiriledi.

Ka'sibiy ha'm dialektlik so'zlerdi tu'sindiriwde da'slep oqıwshılardıń o'zleri ata-anasınıń ka'sibi tuwralı tu'sinikti anıqlap alıw za'ru'r. Keyin so'zliklerden paydalana otırıp, oqıwshılarg'a ha'r tu'rli ka'sipte qollanılatug'ın so'zler boyınsha tu'sinik beriledi.

Dialektlik so'zlerdi oqıtıwda da'slep arqa ha'm qubla dialekt boyınsha tu'sinik berilip, so'zliklerden paydalana otırıp bir neshe so'zlerdi, olardag'ı ma'nilik o'zgesheliklerdi mısallar arqalı tu'sindiremiz.

Terminlerdi oqıtıwda ulıwma so'zler menen terminler arasındag'ı o'zgeshelikke ayrıqsha itibar beriw kerek. Oqıwshılardıń o'zleri pa'nlerge baylanıslı so'zlerdi, ma'selen. matematikag'a, til ilimine, a'debiyatqa, botanikag'a, tariyxqa baylanıslı so'zlerden mısallar keltiriw mu'mkin. Keyin bir neshe terminler berilip, olardıń qaysı ilim tarawına tiyisli ekenligin oqıwshılardıń o'zleri ta'repinen anıqlanadı. Terminologiyalıq so'zliklerden, sabaqlıqlardan paydalansaq boladı.

O'zlestirilgen so'zlerdi oqıtıw

O'zlestirilgen so'zlerdi oqıtıwda da'slep o'z ana tilimizge, ulıwma tu'rkiy tillerge ta'n so'zler boyınsha mag'lıwmat beriledi.

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramına basqa tillerden kirgen so'zler o'zlestirme so'zler bolıp esaplanadı. A'sirese, ilim ha'm texnikag'a baylanıslı basqa tillerden kirgen so'zler so'zlik quramda jiyi qollanıladı.

Tilimizdegi mektep, a'debiyat, ha'rip, diyqan, baha, danıshpan, nag'ıs t.b. so'zlerdin' arab-parsı tilinen kirgen so'zler ekenligin oqıwshılar an'lay bermeydi, sebebi bul so'zler so'zlik quramg'a o'z tilimizdin' so'zindey bolıp sin'isip ketken. Sonday-aq, ko'plegen terminlerdi, rus tilinen kirgen so'zler dep tu'sinedi. Sonlıqtan mug'allim so'zliklerden paydalana otırıp grek, latin, frantsuz, inglis, nemets, ispan h.b. Evropa tillerinen kirgen so'zler boyınsha tu'sinik beriw za'ru'r. Bul ushın to'mendegidey tablitsadan paydalansaq boladı.

Rus tili ha'm rus tili arqalı Evropa tillerinen o'zlestirme so'zler

Rus tilinen kirgen so'zler	Grek tilinen kirgen so'zler	Latin tilinen kirgen so'zler	Nemets tilinen kirgen so'zler	Frantsuz tilinen kirgen so'zler	İnglis tilinen kirgen so'zler
Zavod	Litsey	Advokat	Buxgalteriy	Ansambl	Futbol
Doktor	Demokratiy	Aktsiya	a	Ball	Biznes
Mashina	a	Variant	Soldat	Diplom	Kompyuter
Traktor	Drama	Delegat	Abzats	Komitet	Dollar
Kino	Kosmos	Deputat	Birja	Metro	Kross
Teatr	Leksika	Klass	Shtamp	Parlament	Slyayd
Elektr	Magnit	Kodeks	Yurist	Rejissiyor	Sport
	Olimpiada	Konstitutsiy	Raketa	Tabletka	Test
	Telefon	a	Orden	Front	Chempion
	Ekonomika	Muzey	Ofitser	estrada	yumor
	Sinonim	Prezident	lager		
	morfologiya	sessiya			

Bunday so'zlerdin' ma'nilerin anıqlaw, imlası ha'm ma'nileri boyınsha isler, olardıń qatnasında ga'pler du'ziw, tekst du'ziw sıyaqlı a'meliy jumıslardan sabaq dawamında o'nimli paydalanıwg'a boladı. Bul jumıslar oqıwshılardıń so'zlik baylıg'ın asırıwg'a ja'rdem beredi. So'zlik quramdag'ı kompyuter, İnternet, litsey, kolledj, sessiya, senat, demokratiya, volyuta, kadaskop, gimnaziya, test t.b. so'zlerdi basqa so'zler menen almastırıw mu'mkin emes.

Leksikologiyanı oqıtıwda turaqlı so'z dizbeklerin oqıtıwg'a ayrıqsha itibar beriledi. Turaqlı so'z dizbeklerin biliw oqıwshılardıń so'zlik baylıg'ın rawajlandıradı, ornılı ha'm ta'sirli so'ylewine ta'sir jasaydı. Teksttegi jeke so'zlerdin' ornına turaqlı so'z dizbeklerin qoyıp ga'p du'ziw, olardag'ı stillik o'zgesheliklerdi mısallarda anıq ko'rsetiw kerek. Sebebi, oqıwshılardıń so'zlik baylıg'ında turaqlı so'z dizbekleri az. Olardı o'z pikirlerinde qollana almaydı. Bul ushın kerekli shıg'armalardıń tilin tallag'anda frazeologizmlerge, naqıl-maqallarg'a ayrıqsha itibar

beriw kerek. So'zliklerden paydalanıw, turaqlı so'z dizbeklerin keltirip tekst du'ziw jumısların alıp baramız.

Leksikologiyanı oqıtıwda so'zlerdin' stillik qollanıw o'zgesheliklerine ayırıqsha itibar beriw talap etiledi. O'ytkeni, oqıwshı o'z pikirin erkin, durıs, anıq aytıwı ushın so'zlik baylıg'ı ko'p bolıwı ha'm onı orınlı qollana biliw kerek.

Leksikalıq tallaw usılı praktikalıq usıllar toparına kiredi. Leksikalıq ug'ımlardı tez iyelew ushın qollanıladı. Leksikalıq tallaw arqalı qaraqalpaq tilindegi so'zlerdin' ma'nilik o'zgesheliklerin tolıq tu'sinedi.

Leksikalıq tallaw o'zinin' ishki mazmunına qaray to'mendegi toparlarg'a bo'linedi:

1. So'z ha'm onın' ma'nilik tu'rleri boyınsha tallaw. Bunda mınalar esapqa alınadı: So'zdin' bir ma'nilik ha'm ko'p ma'niligi, so'zdin' tuwra ha'm awıspalı ma'nisi; omonim, sinonim, antonimler, tabu, evfemizm, frazeologizmler, naqıl-maqallar.

2. Tildin' so'zlik quramı: tu'rkiy tillerge ta'n so'zler, basqa tilden awısqan so'zler, jan'a so'zler, go'nergen so'zler, arxaizm, tariyxıy so'zler.

3. So'zlerdin' qollanıw o'risine baylanıslı so'zler: ulıwma xalıqlıq so'zler, dialektlik, ka'sibiy so'zler, terminler.

Bul tallawda, mısallar, tekstler tan'lap alınadı.

Morfologiya ha'm sintaksisti sistemalı talqılaw

Morfologiya grammatikanın' bir tarawı bolıp, morfologiya boyınsha da'slepki mag'lıwmatlar baslawısh klasslarda beriledi. Joqarı klasslarda so'zlerdin' qurılısı, so'zlerdin' jasalıwı, so'z shaqapları a'dewir ken' bag'darda u'yreniledi. Mekteplerde morfologiya boyınsha mag'lıwmatlar 5-6-7-klasslarda beriledi. Oqıwshılar morfologiyanı u'yreniw arqalı tildin' grammatikalıq qurılısın - so'z jasalıwın ha'm o'zgeriwın, ma'nisi boyınsha leksika-grammatikalıq toparlarg'a ajıratıwdı, yag'nıy so'z shaqaplarına bo'liwdi u'yrenedi. So'zlerdin' ma'nileri ha'm belgileri arqalı birin ekinshisinen ayırıw arqalı oqıwshılardıń logikalıq oylawın rawajlandıradı. Morfologiyanı oqıtıw mektep oqıwshılarının' so'zlik qorının' ko'beyiwine ta'sir jasaydı. O'ytkeni olar so'z jasalıwı arqalı payda bolg'an jan'a so'zlerdi, olardıń ma'nilerin biliw arqalı jan'a so'zler olardıń so'zlik qorına qosıladı.

Demek, morfologiyanı oqıtıw arqalı to'mendegi teoriyalıq mag'lıwmatlar beriledi:

- 1) so'zdin' qurılısı, forması haqqında;
- 2) so'zlerdin' leksika-grammatikalıq toparları, yag'nıy so'z shaqaplarına bo'liniwi tuwralı;
- 3) so'z shaqaplarınin' leksika-grammatikalıq o'zgeshelikleri;
- 4) so'z shaqapların jasawshı qosımtalar, olardıń xızmeti, imlası;
- 5) oqıwshılardıń so'zlik baylıg'ın rawajlandırıw;
- 6) morfologiyanı sintaksis penen baylanıslı oqıtıw;

Morfologiyanı oqıtıw oqıwshılardıń awızsha ha'm jazba so'ylewin rawajlandıradı. Grammatika til bilimnin' bir tarawı bolıp, ol morfologiya ha'm sintaksis tarawlarına bo'linedi. Grammatika grekshe grammatike so'zinen alınıp, «oqıw ha'm jazıw haqqındag'ı bilim» degen ma'nini bildiredi. Grammatikadag'ı alg'an bilimler oqıwshılardıń so'z baylıg'ın asırıwg'a, sawatlıq da'rejesin bekkemlewge ja'rdem etedi.

Grammatikalıq morfologiya ha'm sintaksis tarawları bir-biri menen tıg'ız baylanısta u'yreniledi. Morfologiya tarawın u'yreniwde so'zlerdin' qurılısı, ma'nilik ha'm grammatikalıq o'zgeshelikleri menen ajıralatug'ın so'z shaqapları, so'zlerdin' grammatikalıq formaları ha'm ma'nileri, ha'r bir so'z shaqabının' jasalıw usılları menen tanısadı, u'yrengen bilim ha'm ko'nlikpelerine tiykarlanıp ga'p du'zedi ha'm tekstler boyınsha isleydi.

So'zlerdin' leksika-simantikalıq ma'nisi, grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray toparlarg'a bo'liniwi so'z shaqapları delinedi.

So'z shaqapları boyınsha bilimlerin ta'kirarlaw, bekkemlew ha'm tekseriw ushın so'zlik diktantın jazdırıw, berilgen tekst boyınsha jumslar islenedi. Ma'selen, so'zlik diktantın jazdırıw ushın to'mendegi so'zlerdi beremiz.

1-tapsırma.

Taw,ko'l,biyik,u'lken,shıraylı,on,bes,azanda,tez,
oqıdı,men,bul,jazdı,paxta,aq,alpıs,baradı,ju'z,ha'mme,bu'gin,erte,ko'rđi,bilgish,
jigirma,ekinshi,ko'p,o'zim,qala,suwg'ardı h.t.b.

2-tapsırma.

Kim, ne, qanday, neshe, ne qıldı, qashan. Sorawlarına juwap beretug'ın so'zlerdi jazın'.

3-tapsırma.

Tekstten atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil, ra'wish so'zlerdi ajratıp jazın'.

So'z shaqapların oqıtpastan aldın oqıwshılarg'a so'zlerdin' qurılısı, so'z jasalıw usılları boyınsha mag'lıwmat beriledi. Tu'bir ha'm qosımta, olardıń o'zgesheligi tu'sindiriledi. Tu'bir so'zlerdin' ma'ni bildiriwshi so'zdin' tiykarg'ı bo'legi, al qosımtalar tu'bir so'zlerge qosılıp jan'a ma'nili so'z jasaydı ha'm so'zlerdi baylanıstıradı. Bul temanı tu'sindirgende da'slep taxtag'a tu'bir so'zler jazılıp, olardıń ma'nileri tu'sindiriledi ha'm olarg'a qosımtalar qosıp, olardıń ma'nilerindegi o'zgerislerge itibar beriledi. Ma'selen, bil-bilim-bilgish-bilgir-biliw-bildi-bilgen-bilmekshi t.b. Sonday-aq, tu'birlles so'zlerdi ajratıp ushın so'zlik du'ziwge u'yretemiz. Mısalı: bas, oqı so'zlerine qosımtalar qosıw arqalı ondag'ı qosımtalardıń xızmetin ajratamız. So'z jasawshı, so'z tu'rlewshi qosımtalardı o'tkende, olardıń tu'birge qosılıw arqalı jan'a so'z jasaw yamasa so'zlerdi baylanıstırıw xızmetinde qollanıwı boyınsha ha'r qıylı usıllardan paydalanıw arqalı sabaq o'tiwimizge boladı. So'z jasawshı qosımtalar arqalı jasalg'an jan'a ma'nili so'zlerdin' ma'nilerin anıqlaw, bir neshe qosımtalardı so'zlerge qosıw arqalı so'z jasaw, krossvord du'ziw, indektiv ha'm deduktiv usıllardan paydalanıwg'a boladı. Ko'rgizbeli qural retinde plakat, kespe qag'azlar, oynılar sho'lkemlestiriwge boladı.

Qospa so'zler ha'm onıń tu'rlerin oqıtqanda qospa so'zlerdegi ma'nilik o'zgeshelikke. ayırıqsha birikpegen, birikken, jup, qısqarg'an so'zlerdin' jazılıwına ayırıqsha itibar beriledi. Qospa so'z benen so'z dizbegi salıstırılıp u'yretiliwi kerek, o'ytkeni, qospa so'zlerdin' ma'nilik o'zgeshelikleri, qollanıwı ha'm jazılıwın mektep oqıwshılarının' o'zlestiriwi qıyın. Sonlıqtan, mug'allım qospa so'zlerdi oqıtıwda ha'r qıylı usıllardan, awızsha ha'm jazba shınıg'ıwırlardan, so'zliklerden, tekstlerden paydalanıw kerek. Qospa so'zler boyınsha so'zlik diktantın, bayan jumıslam alıw arqalı o'tilgen temalardı bekkemlew mu'mkin.

Morfema ha'm morf tu'sinikleri

Oqıwshılarg'a morfologiya tuwralı teoriyalıq mag'lıwmat ha'm a'meliy ko'nlikpelerdi payda etiwde da'slep so'zlerdin' jasalıwı ha'm o'zgeriwi haqqında bilim beriledi de onnan son' so'z shaqapları izbe-iz u'yreniledi. So'z shaqapların bo'lek-bo'lek u'yrenbesten aldın so'z shaqapları boyınsha ulıwma tu'sinik beriledi. Oqıwshılar so'z shaqapların, olardıń leksika-grammatikalıq o'zgesheliklerin durıs ha'm an'sat tu'sinip alıwına erisiwimiz ushın so'zlerdi so'z shaqaplarına klasifikatsilap alıwımız za'ru'r. So'z shaqaplarının' bo'liniwin. olardıń o'zgeshelikleri misallar ha'm ha'r qıylı usıllar menen tu'sindirip alamız. So'zlerdin' ne ushın ma'nili, ne ushın ko'mekshi so'z ekenligin ajratıp tu'sindiremiz. Demek, tilimizdegi so'zlerdin' birewi zattın' atın, ekinshisi zattın' belgisin, sanın yamasa is-ha'reketi bildiriwine qaray toparlarg'a bo'liniwin, al ko'mekshi so'zlerdin' jeke turıp ma'ni bildirmeytug'inlig'in tek baylanıstırıwshı ha'm qosımsha ma'ni beriw xızmetinde qollanıwın misallar, tekstler arqalı tu'sindirilip barıladı. Bul ushın klass ishindegi zatlardan, su'wretler, kartinalardan paydalansaq boladı.

Jan'a bag'darlama boyınsha atlıq so'z shaqabı 5-6-klasslarda o'tiledi. Atlıq so'z shaqabı, onıń ma'nisi, sorawları, birlik ha'm ko'plik sanlarda qollanıwı, atlıq jasawshı qosımtalar, tartım, seplik, betlik qosımtaları, olardıń xızmeti boyınsha tu'sinik beriledi. Atlıq so'z shaqabın o'tiwden tiykarg'ı maqset - oqıwshılardıń atlıq so'zlerdi ajrata alıwı, ma'nisin biliw arqalı onı qollana biliwi ha'm durıs jazıw ko'rlikpelerin payda etiw.

Menshikli ha'm g'alabalıq atlıqlardı o'tkende olardıń bas ha'rip ha'm kishi ha'rip penen jazıw sebepleri anıq ha'm abstrakt atlıqlarda oqıwshılar anıq ko'zge ko'ringen zatlar ha'm

ko'zge ko'rinbeytug'in na'rselerge baylanisli atliqlar ajratilip, ma'nilik o'zgesheligi tu'sindiriledi.

Atliqtin' ko'plik, tartim, betlik, seplik, qosimtaları o'tilgende ko'birek ko'p noqattin' ornına tiyisli qosimtalarđı tek adamlarg'a baylanisli qollanılıwı, ko'plik qosımtasınin' ma'nilik o'zgesheliklerine ayırıqsha itibar beriw gerek.

Kelbetlik so'zler boyınsha oqıwshılar baslawısh klassta tek zattin' tu'rin bildiretug'in so'z shaqabı sıpatında bileği. Sonlıqtan kelbetlikler o'tilgende zattin' da'min (mazalı, ashshı), zattin' ko'lemin (uzın, qısqa, juwan), waqıt belgisi (azang'ı, tu'ski) orinnin' belgisi (awıldag'ı, mekteptegi) o'lishemge baylanisli (awır, jen'il) adamnın' ha'r qıylı sıpatlarına, minezine ha'm taqı basqasına baylanisli (kishipeyil, juwas, jaqsı, jaman) so'zler kelbetlik bolatug'ınlıg'in ken'irek tu'sindiremiz. QandayW qaysıW sorawına juwap beretug'in so'zlerdin' atlıq penen qatar qollanilatug'in u'yretemiz. Qanday ko'ylekW Qızıl ko'ylek. Qanday balaW Aqıllı bala. Qaysı jumısW Keshegi jumıs. Kelbetlikten' tu'rleri (sapalıq ha'm qatnaslıq) kelbetliklerdin' o'zgeshelikleri, kelbetlik jasawshı qosimtalar, kelbetliktin' dyrejeleri, kelbetliktin' zatlasıwı boyınsha temalar, mısallar, shınıg'ıwlar, ko'rgizbeli qurallar ja'rdeminde tu'sindiriledi. O'z betinshe ga'p quraw, ko'p noqattin' ornına kelbetliklerdi tawıp qoyıw, kartinag'a qarap tekst du'ziw ha'm onda kelbetlik so'zlerdi qollanıw arqalı oqıwshılardıń kelbetlik haqqındağı tu'sinigi bekkemlenedi.

Feyil so'z shaqabı tilimizde en' ko'p qollanilatug'in, leksika-grammatikalıq o'zgesheligi menen ayrılıp turatug'in so'z shaqaplarınin' biri. Feyiller 5-6-klasslarda bo'linip o'tiledi. Da'slep feyil haqqında tu'sinik, feyildin' betleniwi, bolımlı ha'm bolımsız feyiller, ma'nili ha'm ko'mekshi feyiller, feyildin' ma'ha'lleri (o'tken, ha'zirgi, keler)u'yreniledi. Al 6-klassta feyildin' da'rejeleri, meyilleri, feyildin' jasalıwı, kelbetlik, ha'reket atı, hal feyiller boyınsha teoriyalı mag'lumatlar beriledi.

Feyil so'z shaqabı o'tilgende ko'birek oqıwshılardıń so'zlik qorın feyiller menen bayıtıw, ma'niles feyillerdi so'ylewde o'nimli qollanıw, so'ylew sha'riyatı baylanisli ha'reketke baylanisli so'zlerdi tan'lap qollanıwg'a itibar beriw za'ru'r. A'silese, feyillerdin' awıspalı ma'nide qollanıwına itibar beriledi. Feyil so'z shaqabın oqıtıwda ha'r qıylı is-ha'reketi bildiretug'in su'wretli materiallardı qollansaq boladı.

Ra'wish so'z shaqabın oqıtıwda da olardıń ma'nilik tu'rlerine baylanisli oqıtıladı. Waqıt, sın, orın, sebep, maqset, mug'dar - da'reje ra'wishlerinin' ma'nilerine, a'sirese olardıń jazılıwına itibar beriledi.

Demek, qaraqalpaq tilindegi ma'nili so'z shaqapların oqıtıwda olardıń ha'r birinin' leksika-simantikalıq o'zgesheligi esapqa alınadı. Oqıwshılarda so'z shaqaplarınin' leksikalıq ha'm grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray bir birinen ajratıw ko'nlikpelerin payda etiw za'ru'r.

Mekteplerde morfologiyanı oqıtıwda ha'r qıylı interaktiv usıllardan paydalansaq boladı. Bunday usıllarg'a grammatikalıq jumbaqlar, rolli oynlar, su'wretler arqalı tekst du'ziw tag'ı basqalar kiredi.

So'z dizbegi, ga'p, tekst ha'm model tu'sinikleri

Sintaksistin' tiykarg'ı birligi so'z dizbegi ha'm ga'p. Sintaksis til biliminin' leksikologiya, fonetika, morfologiya, punktuatsiya ha'm so'ylew ma'deniyatı, stilistika menen baylanisli u'yreniledi.

Sintaksis en' da'slep morfologiya menen salıstırılıp u'yreniledi. Ma'selen, so'z shaqapları ha'm ga'p ag'zaları arasındağı baylanis ha'm o'zgeshelikti tu'sindiriw za'ru'r. Oqıwshılar tekstti durıs, ko'rkemlep oqıwı ushın sintaksisti jaqsı o'zlestiriw gerek. Tekstti qanday intonatsiyada oqıwdı biliw ushın xabar, soraw, buyırıq, u'ndew ga'plerdin' intonatsiyalıq o'zgesheligin durıs o'zlestirip alıw za'ru'r. Sebebi ayırım jag'daylarda ga'ptin' mazmunına, irkilis belgileri intonatsiyag'a baylanisli boladı. Mısalı: Gu'ljan apam mektepte isleydi. Gu'ljan,

apam mektepte isleydi. Bul ga'plerde mazmun intonatsiyag'a baylanışlı eki tu'rli mazmundı an'latıp tur.

Bul mısallar arqalı sintaksisti oqıtıwdın' quramalılıg'ın ha'm qızıg'arlı ekenligin ko'rsetedi.

Sintaksisti oqıtıwda oqıwshılardıń' stilistikalıq ko'nlikpeleri bekkemlenip baradı. Bul ushın ha'r bir tema o'tilgende oqıwshılardıń' so'ylewin rawajlandırıwg'a ayrıqsha diqqat beriledi.

Sintaksistegi qag'ıydalar oqıwshılardıń' pikirlew qa'biletin, oylawın o'sirip, rawajlandırıp baradı. Ga'p-pikirdi jazba ha'm awızeki tu'rde bildiriwdin' tiykarg'ı forması. Adamlar o'z pikirlerin, real du'nyada ko'rgen bilgenlerin ga'p ja'rdeminde bildiriw imkaniyatına iye boladı. Demek, oqıwshılar ga'p haqqındag'ı qag'ıydalardı u'yrenip, waqıya ha'm ha'diyseler arasındag'ı baylanıstı u'yreledi. Bul, a'sirese ga'p ag'zaları ha'm olar arasındag'ı grammatikalıq ha'm logikalıq qatnaslarda anıq ko'riw mu'mkin.

Ga'p ag'zaların anıqlawda grammatikalıq formalar tiykarg'ı orındı iyeleydi. Ma'selen, anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh, grammatikalıq forması, sorawı arqalı ajralıp turadı. Biraq, bul barlıq waqıtta tuwrı kele bermeydi. Mısalı: Kitap-bilim bulag'ı. Kitap oqıdım. Bul mısallardıń' birinshisinde kitap-baslawısh, al, ekinshisinde kitap-tolıqlawısh (jasırım tabıs sepliginde). Bunday jag'dayda so'zler arasındag'ı sintaksislik qatnas esapqa alınadı.

Eger oqıwshı ga'ptegi so'zlerdin' mazmunın ha'm forma jag'ınan baylanısın durıs anıqlay alsa, ga'p ag'zalarına durıs tallaw jasaydı.

Sintaksisti oqıtıwda oqıwshılarg'a so'z shaqapları menen ga'p ag'zaları arasındag'ı baylanıs ha'm ayırmashılıqlardı tu'sindirip barıw za'ru'r.

Sintaksis boyınsha da'slepki mag'lıwmattı oqıwshılar baslawısh klasslarda u'yrenedi. baslawısh klasslarda ga'ptin' tu'rleri-xabar, soraw, buyırıq, u'ndew ga'pler, ga'p ag'zaları-bas ag'zalar ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardıń' sorawları menen tanısadı. Al, VII ha'm IX klasslarda sintaksis boyınsha tolıq mag'lıwmat beriledi. Jay ga'p ha'm onıń' tu'rleri o'tilgende, ga'ptin' tamamlang'an oy-pikirdi bildiriwi, tutas intonatsiya menen aytılwı tu'sindiriledi.

Xabar, soraw, buyırıq, u'ndew ga'plerdi o'tkende so'ylewshinin' aytilajaq oy-pikirge qatnası anıq ko'rinedi. Ha'r bir ga'p aytılwı intonatsiyası, grammatikalıq du'zilisi, bayanlawısh formaları menen ajralıp turadı. Mug'allim sabaqtı taxtag'a aldın ala tayarlang'an mısallardı talqılawdan baslaw kerek. Oqıwshılardıń' o'zlerine mısallardı oqıtıp, olardag'ı mazmun ha'm intonatsiyalıq o'zgeshelikti o'zlerine anıqlatıw za'ru'r. Keyin oqıwshılardıń' o'zlerine mısallar aytqızıw arqalı, xabar ga'pti, soraw, buyırıq ga'plerge aylandırıw arqalı tu'sinikli bekkemlewge boladı. Bunda mug'allim oqıwshılardı dialog formasında so'ylestiriw arqalı, ga'pti du'ziwge onı intonatsiyalıq jaqtan durıs aytıwg'a u'yreledi.

So'z dizbegi-sintaksistin' tiykarg'ı birligi. So'z dizbegin oqıtıwda da'slep so'zlerden so'z dizbegin payda etiw usılların u'yretiw za'ru'r. Ma'selen, jaqsı so'zi qanday so'zler menen dizbeklese aladı. Jaqsı oqıwshı, jaqsı adam, jaqsı ga'p, jaqsı oqıw, jaqsı islew h.t.b.

So'z dizbeklerine ga'p du'ziwge u'yretilip barıladı. Oqıwshılar so'z dizbeklerin qospa so'zlerden, ga'plerden, turaqlı so'z dizbeklerinen ajratıwda qıynaladı. Sonlıqtan, mug'allim so'z dizbegin tu'sindiriwde to'mendegilerdi maqset etip qoyadı.

- so'z dizbegi menen qospa so'zler, turaqlı so'z dizbekleri arasındag'ı pariqtı ayıra biliw;
- so'z dizbegindegi so'zlerdi baylanıstırıwshı qurallardı anıqlaw ha'm bas so'z arqalı bag'mıwshı so'zge soraw qoya biliwi;
- ga'ptegi so'z dizbeklerin ajrata biliwi ha'm olarg'a ma'niles so'zlerden ga'p du'ze biliwi.

So'z dizbeklerin oqıtıwda sintaksislik baylanıstın' tu'rleri de qosımsha tu'sindirilip barıladı.

Jay ga'plerdin' du'zilisi boyınsha tu'rleri o'tilgende oqıwshılarg'a bir so'zden, bir neshe so'zden ha'm bir neshe ga'pten ga'pler du'ziletug'inlıg'ı tu'sindiriledi. Ken'eyilmegen ha'm ken'eytilgen ga'pler o'tilgende mug'allim da'slep tek bas ag'zalar qatnasında ga'plerdi taxtag'a jazadı. Mısalı, Oqıwshılar keldi. Erik gu'lledi. Jay saldı t.b. Keyin oqıwshılar bul ga'plerdi

ken'eytip ga'p du'zedi. Bul arqalı oqıwshılar ken'eyilmegen ha'm ken'eytilgen ga'pler, olardıń qollanıwı o'zgesheligin tu'sinip aladı.

Sintaksisti oqıtıwda ga'p ag'zaların oqıtıwdın' a'hmiyeti u'lken. Ga'ptin' grammatikalıq tiykarı-bas ag'zalar ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalar boyınsha tu'sinik beriw arqalı oqıwshılar ga'p quray biliwge, o'z pikirlerin ga'p arqalı anıq, duris ayta biliwge u'yrenedi.

Ga'ptin' tiykarın bas ag'zalar quraydı. Mug'allim tek bas ag'zalardıń qatnasında ga'pler jazıp, olardıń bildiriliwi, sorawları, qospa ha'm ken'eytilgen ag'zalar boyınsha mag'lıwmat beredi.

A'sirese, bayanlawıstın' ga'ptegi oraylıq ag'za ekenligi tu'sindiriliwi za'ru'r. Bayanlawıshqa, atawısh ha'm feyil bayanlawıshlarg'a soraw qoyıw, bayanlawısh arqalı ga'pti ken'eytiw arqalı tu'sindirilip barıladı.

Ga'ptin' mazmunın keqeytiwde, pikirdi tolıq jetkeriwde ekinshi da'rejeli ag'zalardıń xızmeti u'lken. Sonlıqtan anıqlawısh, pısıqlawısh, tolıqlawıshlardı oqıtıw olardıń o'zgesheligin tu'sindiriw talap etiledi. Ga'p ag'zaların oqıtıwda da jan'a usıllardı paydalanıwıg'a boladı. Sonday-aq, sintaksiste birgelkili ag'zalı, ayırım-lang'an ag'zalı, qaratpa ha'm kiris ag'zalı ga'plerdi oqıtıwda o'zine ta'n o'zgeshelikke iye. Bul temalardı oqıtıwda olardıń tek forma ta'repi emes, mazmundag'ı o'zgeshelikleri de tu'sindiriliwi za'ru'r. Sintaksiste qospa ga'plerdi oqıtıw mug'allimnen u'lken tayarlıqtı talap etedi. Qospa ga'pler 9-klassta o'tiledi. Mug'allim da'slep qospa ga'pler menen jay ga'pler arasındag'ı o'zgeshelikti tu'sindirip aladı. Qospa ga'p quramındag'ı jay ga'plerdin' baylanısıw usılına qary tu'rleri: 1. dizbekli qospa ga'pler; 2. bag'mın'qılı qospa ga'pler boyınsha mag'lıwmat beriledi. Qospa ga'plerdi oqıtıwda mug'allim to'mendegilerdi maqset etip qoyadı:

- teksttegi berilgen ga'plerdi jay ha'm qospa ga'plerge ajratıw, qospa ga'p quramındag'ı jay ga'plerdi anıqlaw, olardıń baylanısıw usılların, irkilis belgilerin anıqlaw;

- dizbekli qospa ga'plerdin' baylanısıw usılların. da'nekerli, da'nekersiz baylanısıwına baylanıslı tu'rlerine ajratıw;

- bag'mın'qılı qospa ga'plerdegi bas ha'm bag'mın'qı komponentlerdin' baylanısıw usılların, olardag'ı ma'nilik qatnastı anıqlaw ha'm bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' tu'rlerine ajratıw, irkilis belgelerine itibar beriw;

Qospa ga'plerdi oqıtıwda mug'allim jay ga'plerdi baylanıstırıw qospa ga'pler du'ziwge u'yretedi.

Sintaksistegi ja'ne bir temalardıń biri-tuwra ha'm o'zlestirilgen ga'pler. Bunda oqıwshılar tekstten basqanın' ga'pin ajırata biliwi, olardıń du'zilislik o'zgesheligin anıqlawı, tuwra ga'plerdi o'zlestirilgen ga'plerge aylandırıw, olardıń irkilis belgilerin jaqsı o'zlestirip alıwı za'ru'r.

Sintaksisti oqıtıwda til iliminin' basqa tarawları menen baylanıstırıw oqıtıw talap etiledi. Sintaksis stilistika menen baylanıslı oqıtıladı. Oqıwshılardı ga'p du'ziwge, tekstti tallawıg'a, o'z betinshe tekstler du'ziwge u'yretip barıladı.

Wo'zin-wo'zi tekseruw ushi'n sorawlar:

1. Fonema ha'm ses tu'sinikleri.
2. Leksema ha'm so'z tu'sinikleri.
3. Morfologiya ha'm sintaksisti sistemalı talqılaw.
4. So'zdin' qurılısı, forması haqqında.
5. So'zlerdin' leksika-grammatikalıq toparları, yag'nıy so'z shaqaplarına bo'liniwi tuwralı.
6. So'z shaqaplarının' leksika-grammatikalıq o'zgeshelikleri.
7. So'z shaqapların jasawshı qosımtalar, olardıń xızmeti, imlası.
8. Woqıwshılardıń so'zlik baylıg'ın rawajlandırıw.
9. Morfologiyanı sintaksis penen baylanıslı oqıtıw.
10. Morfema ha'm morf tu'sinikleri.
11. So'z dizbegi, ga'p, tekst ha'm model tu'sinikleri.

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. *Каримов И.А.* Баркамал авлод Ўзбекистон пойдевори. –Тошкент: 1995.
2. Билимлендириў ҳаққындағы Өзбекистан Республикасының нызамы. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы. 16-октябрь, 1997.
3. Кадрлар таярлаўдың миллий бағдарламасы. Нөкис, 2000.
4. *Азизхожаева Н.Н.* Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. –Тошкент: 2006.
5. *Азизхожаева Н.Н.* Педагогические технологии в подготовке учителя. –Тошкент: 2000.
6. *Ғуломов А., Қодиров М.* Она тили ўқитиш методикаси. –Тошкент: 2001.
7. *Қутлымуратов Б.* Қарақалпақ тилин оқытыўдың айрым мәселелери. -Нөкис: 1992.
8. *Тухлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т.* Ўзбек тили ўқитиш методикаси. –Тошкент: 2010.
9. *Исабаев Э.* Қазақ тілін оқыту методикасы. –Тошкент: 2003.
10. *Қутлымуратов Б., Кенжебаева Т.* Қарақалпақ тили морфологиясын оқытыў усыллары. -Нөкис: 1996.
11. *Ғуломов А., Нетьматов Қ.* Она тили таълими мазмуни. –Тошкент: 1995.
12. *Мирзақулов Т.* Грамматикани ўқитишнинг лингвистик асослари. -Тошкент, 1994.
13. *Ишмухаммедов Р., Абдуқадиров А., Пардаев А.* Таълимда инновацион технологиялар. –Тошкент: 2009
14. *Ходиев Б., Голиш Л., Хашимова Д.П.* Өз бетинше оқыў хызметин шөлкемлестириўдың усыл хәм қураллары. -Нөкис: 2012.

Интернет хәм ЗиуоНет сайтлары

1. [http://www.ziyonet.uz/;](http://www.ziyonet.uz/)
2. [http://www.edu.uz/;](http://www.edu.uz/)

2-TEMA: A'debiyatti' woqi'ti'wdi'n' aktual ma'seleleri

JOBASI':

1. A'debiyat teoriyası-ko'rkem a'debiyat haqqında ta'liymat.
2. A'debiyattın' basqa pa'n'ler menen baylanısı.
3. A'debiyattın' quramlıq bo'lekleri. Olardın' o'z ara baylanıslılıg'ı.
4. A'debiyat tariyxı, a'debiyat sını ha'm a'debiyat protsess.

Tayansh so'zler: *ko'rkem a'debiyat, naturalizm, sentimentalizm, modernizm, didaktikalı'q materiallar, metodika, lekciya, oqitiw metodlari', bag'darlama, dinamikalıq lekciyasi, o'zine tartıw, problemalıq, alternativ kishi lekciyalar, debat lektsiyasi', roli oyın ha'm stimullastırıw lekciya, sabaq bari'si', a'meliy, seminar.*

A'debiyat teoriyası-ko'rkem a'debiyat haqqında ta'liymat

A'debiyat teoriyası-ko'rkem a'debiyat haqqında ta'liymat. A'debiyattın' basqa pa'n'ler menen baylanısı. A'debiyattın' quramlıq bo'lekleri. Olardın' o'z ara baylanıslılıg'ı. A'debiyat tariyxı, a'debiyat sını ha'm a'debiyat protsess. A'debiyat teoriyası tiykarları.

A'debiyat teoriyası - ko'rkem so'z o'nerinin' ulıwma zan'lılıqların, ko'rkem a'debiyattın' tariyxıy rawajlanıw jolların, zan'lılıqların, ko'rkem obraz jaratıwdın' tiykarıg'ı nızamların, a'debiyat janrların, syujetlerdin' ko'rkemlik ta'biyatın, ko'rkem shıg'armanın' mazmunı menen formasının' sa'ykesligi ma'seleleri u'yreniledi.

İskusstvo (ko'rkem o'ner) h'a'm onın' ma'nisi. Ko'rkem a'debiyat – iskusstvonın' bir tarawı. Ko'rkem obrazlar korkem o'ner shıgarmalarında jaratıladı, demek, korkem o'nerdin' baslı wazıypası – bul ko'rkem obraz jaratıw, du'nyanı obrazlar arqalı ko'rsetiw, tanıtıw, sa'wlelendiriw.

Ko'rkem o'ner o'zlestiretug'in materialdın' sıpatı boyınsha h'a'm materialdı o'zlestiriw usılları boyınsha bir neshe tu'rlerge bo'linedi: arxitektura, su'wret (jivopis), grafika, nag'ıs, bezew h'a'm a'meliy o'ner (dekorativno-prikladnoe iskusstvo), muzıka, ayaq oyını (xoreografiya), teatr, kino, a'debiyat h'.t.b.

Ko'rkem o'nerdi sha'rtli tu'rde su'wretlew ko'rkem o'neri (izobrazitelnoe iskusstvo) h'a'm ta'sirli (virazitelnoe iskusstvo) dep eki toparg'a ajratıladı.

Ko'rkem a'debiyat ta ko'rkem o'nerdin' bir tu'ri esaplanadı h'a'm o'zinin' ayrıqsha qa'siyetlerine iye. Ko'rkem a'debiyat ta'sirli ko'rkem o'ner tu'rlerine kiredi. Ol tiykarınan sezim arqalı qabıllanadı.

Ko'rkem a'debiyat – jazba tu'rdegi so'z o'neri. Jazba a'debiyat awızeki a'debiyattan printsipial ayrıqshılıqlarg'a iye. Jazba a'debiyat oqıwshılar massası ushın do'retileadi. Sırtqı du'nyanı, ja'miyetlik turmıstı ko'rkem obrazlar arqalı tanıwdın' bir tu'ri.

Ko'rkem a'debiyat rawajlanıwdın' uzaq tariyxıy jolların basıp o'tken. ko'rkem a'debiyattın' da'slepki basqıshı – xalıq awızeki a'debiyatı, yag'nıy folklor.

A'debiyat shıg'armalar jazba tu'rde belgili bir adamnın' avtorlıg'ında do'reydi. Olar o'zgertilmeydi. Rawajlang'an a'debiyatta h'a'r bir itibarlı jazıwshının' jekke (individual) stili boladı.

Ko'rkem a'debiyattın' ko'rkem o'nerdin' basqa tu'rlerinen baslı ayrıqshılıqlarınnı' biri – ol ko'rkem obrazdı til (so'z) arqalı jasaydı. Demek, ko'rkem shıg'arma do'retiwdin' baslı sha'rtlerinin' biri – bul ko'rkem tildi tolıq men'geriw, onı ko'rkem obraz jaratıw ushın sheberlik penen paydalana biliw.

Ko'rkem obraz h'a'm obrazlılıq. Ko'rkem obraz ko'rkem o'nerdin' h'a'm ko'rkem a'debiyattın' baslı sha'rti. A'debiyatta ko'rkem obraz h'a'm obrazlılıq tu'siniklerini aljastırmaw gerek.

Ko'rkem obraz a'debiyatta bir neshe tu'rlerge bo'liniwi mu'mkin. Ma'selen, estetikaliq qa'siyetlerdin' sa'wleleniwine qaray, obrazlar tragediyaliq, qah'armanliq, komediyaliq, satiraliq yamasa yumorliq bolip sha'rtli tu'rde bo'liniwi mu'mkin.

Ko'rkem obrazlar janrlıq printsipler boyınsha da ajratılıwı mu'mkin. Mısalı, epikalıq obrazlar, lirikaliq obrazlar, dramalıq obrazlar.

Ko'rkem shıg'armalarda tiplik obraz degen de tu'sinik bar. Tiplik obraz ko'rkem shıg'armada da'wirdin' o'zine ta'n bolg'an ulıwmalıq, ortağ belgilerdi o'zine ja'mlegen, yag'nıy tipiklestriilgen obraz.

Jazıwshı du'nyatanımı h'a'm ko'rkem shıg'arma. Ko'rkem shıg'arma do'retiwde jazıwshı du'nyatanımı tiykarg'ı a'h'miyetke iye boladı. Sebebi, h'a'r qanday ko'rkem shıg'armanın' sa'tli do'retiliwi ushın jazıwshının' du'nyag'a ko'zqarası ken', du'nyatanımı bay, turmıslıq ta'jiriybesi mol bolıwı kerek. Jazıwshının' du'nyatanımı ol jaratqan obrazlarda, ko'terip shıqqan problemalarda, sa'wlelendirgen ideyalarda anıq qorinip turadı.

A'debiy ag'ımlar. Metod. XVII-XVIII a'sirlerde Evropa a'debiyatında bir qatar realistlik emes ag'ımlar payda boldı. Solardın' ishinde klassitsizm qatan' normag'a tu'skeni menen ajralıp turadı, onın' payda bolıwı Frantsiyadag'ı «Absolyut» rejimnin' payda bolıwı menen baylanıslı. Klassitsizmın' baslı talapları ma'mleket ma'pinin' h'a'mme na'rseden u'stin turıwı, jekke adamnın' ma'plerinin' ma'mleket ma'plerine bag'ındırılıwı, jeke adamnın' joqarı grajdanlıq, patriotlıq sezimlerdi, qa'siyetlerdi iyelewi. Klaasitsizmın' ko'rkemlik talapları bar. Janrdın' tazalıg'in saqlaw. Ko'rkem shıg'armalar joqarı h'am to'mengi janrlarg'a bo'linedi.

Naturalizm. (Latın so'zi natura – bizin'she ta'biyat ma'nisinde). A'debiy shıg'armalarda turmısta bolg'an na'rselerdin' barlıg'in sol turısına qalıwsız su'wretlew. Naturalizm XIX a'sirdin' ekinshi yarımınan baslap ayrıqsha bir ag'im sıpatında ko'birek ko'rkem prozanın' rawajlanıwında ayrıqsha ko'zge tu'sti. E.Zolya, Flober, Mopassan, G.İbsen tag'ı basqalar usı a'debiy mektep, a'debiy ag'ımınn' u'iken wa'killeri atandı.

Sentimentalizm. (Frantsuzsha sentiment – sezim, seziw ma'nisinde). XVIII a'sirdin' aqırında Evropa a'debiyatında payda bolg'an, adamnın' aqıl-parasatın, sezim tuyg'ların birinshi orında su'wretlewshi, skeptik ko'zqarastag'ı a'debiy ag'im. Ol da'slep Angliya h'a'm Frantsiya a'debiyatlarında ku'shli rawajlandı h'a'm kapitalistlik ja'miyettegi adamlardın' ruwxıy tragediyaliq jag'dayların teren'nen su'wretledi. Olar muh'abbat temasına da ayrıqsha itibar berdi, sonın' menen birge ko'pshilik jag'dayda qah'armanlardın' ruwxıy a'lemin a'rmandag'ıday etip ko'rsetip, idealizatsiyaladı. Usı bag'darda Angliyada Stern, Richardson, frantsuz a'debiyatında J.Russolar bir neshe shıg'armalar do'retti. Orıs a'debiyatında sentimentalizm Karamzinnin' do'retiwshiliginen baslandı. Orıs sentimentalistleri dvoryanlıqtı na'siyatladı, diyxanlar turmısın beyish sıpatında su'wretledi, olardı sol turmıstın' qulı bolıp qalıwg'a u'gitledi.

Modernizm (Frantsuzsha moderne – en' jan'a degen so'zden alıng'an). XIX a'sirdin' aqırında Frantsiyada payda bolg'an h'a'm XX a'sirdin' basında Evropa ellerinde, Rossiyada belgili bolg'an filosofiyalıq, a'debiy-estetikalıq ag'im. Modernizm bolmıstı subektivlik ko'zqarastan sa'wlelendiredi, adamdı ja'miyetlik turmıstan ajratıp ko'rsetiwge umtıladı, individualizmdi u'gitleydi. Modernizmın' absurd, sana ag'ımı, ekzistenitsalizm, syurrealizm, dadaizm, simvolizm sıyaqlı ko'rinisleri bar.

Metod – gerkshe izertlew jolı degendi an'latadı.

Ko'rkem metod – sırtqı du'nyanı tanıwdın' bir forması, usılı.

Kritikalıq realizm. Bolmıstı ko'rkemlep sa'wlelendiriwdin' bir usılı, ulıwma realizm usılınn' bir ko'rinisi. Kritikalıq realizm metodı XIX a'sirdin' birinshi yarımında Evropa a'debiyatında ju'zege keledi h'a'm qa'liplesedi. Onın payda bolıwı ja'miyettegi sotsiallıq-ekonomikalıq o'zgerisler h'a'm olarg'a jan'asha filosofiyalıq, tariyxıy ko'zqaraslardın' payda bolıwı menen baylanıslı.

Realizm metodı – bunda ko'rkem obraz h'aqıyqıy turmısqa su'yengen h'alda do'retileti. Jazıwshı su'wretlep otırg'an adamlardı, waqıyalardı h'aqıyqıy, obektiv, turmıstag'ıday etip su'wretleydi. Realistlik shıg'armada h'a'm waqıt, h'a'm knislik ma'seleleri h'aqıyqıy

su'wretlenedi. Shıg'armada qıyalıy zamanlar berilmeydi, al tariyqa, turmısqa sa'ykes etip beriledi.

Stil. Ha'zirgi waqıtta bul termindi «uslub» dep te ataydı. Stil – a'yyemgi grek tilinde mum jabıstırılğ'an taqtayshag'a jazatug'ın temir qalemsheni an'latqan. Ko'rkem a'debiyatta stil ko'rkem usıllardıń (a'dislerdin') jıynag'ı. Stil – bir shıg'armag'a, bir jazıwshıg'a ta'n bolıwı mu'mkin. Sonday-aq jazıwshılar toparının' stili bolıwı mu'mkin. Ha'r bir jazıwshı sırtqı du'nyanı o'zinshe tu'sinedi, o'zinshe qabıllaydı, o'zinshe sa'wlelendiredi. Demek, stil – jekke do'retiwshilikke ta'n a'debiy qubılıs.

Stildin' beriliwi jazıwshının' estetikalıq ideyalarına, tu'siniklerine baylanıslı, ol ko'rkem tilge ko'birek baylanıslı. Jazıwshının' stili ko'binese personajlardı, waqıyalardı ko'rkem til menen su'wretlep beriwde ko'rinedi. Sonday-aq stil syujetlerdi tan'lawda, qurıwda, shıg'armalardıń kompozitsiyalıq du'zilisinde de ko'rinedi.

Stil jazıwshının' ideyasın beriwge, obrazlar jaratıwǵa, xarakterdi jaratıwǵa xızmet etedi. A'debiy stil dara do'retiwshilik penen baylanıslı, jekke stiller bar, sonday-aq ag'ımlardıń stili bolıwı mu'mkin.

A'debiyattın' basqa pa'n'ler menen baylanısı.

Ha'rbir pa'n tek wo'z nı'zamlı'lı'qları' menen jasamastan, basqa pa'nlerdegi imkaniyatlardı' yesapqa alıp, usı' arqalı' wo'z mu'mkinshiliklerin ja'ne de ken'eytedi. Sol sı'yaqlı' qaraqalpaq a'debiyatı'n woqı'tı'w metodikası' a'debiyattanı'w, a'debiyat tariyxı', til ilimi, tariyx, estetika, pedagogika, social-gumanitar pa'nleri menen tı'i'z baylanı'slı' wo'tiledi.

Qaraqalpaq a'debiyatı'n woqı'tı'w metodikasın' a'debiyattanı'w pa'nine baylanı'stı'rı'p sabaq wo'tiw ju'da' paydalı'. Sonlı'qtan yerte da'wirdegi jaratı'lg'an ma'deniy ha'm a'debiy miyraslar da'slep a'debiyat tariyxı' pa'ninen bahası'n aladı'. Ha'zirgi zaman ko'rkem do'retpelerdin' tariyxı' a'debiyat sı'n arqalı' bahalanadı'. So'z wo'nerinin' wo'zine ta'n nı'zamlı'lı'qları', a'debiyattı'n ja'miyetlik turmı'stag'i' wornı', ko'rkem a'debiyattı'n wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri, ko'rkem do'retiwshilik bari'sı' haqqı'nda pikirler a'debiyat teoriyası' pa'ni arqalı' tu'sindiriledi.

Ayı'rı'm ko'rkem shı'g'armalardı'n' do'retiliwi, do'retpeyin' avtorı', do'retpeydegi qaharman ha'm obrazlar, wonda su'wretlengen waqı'ya, ha'diyseler, Jiyen jı'raw, Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq, İ.Yusupov, T.Qayı'pbergenovlerdin' wo'miri ha'm do'retiwshiligin u'yreniwde tariyx sabaqları'nda berilgen XVııı a'sir, XıX a'sir ha'm XX a'sirdin' tariyxı'y mag'lı'wmatları' menen tanı'sı'p shı'g'i'w lazi'm. Na'tiyjede woqı'wshı'lardı'n' bul materiallarg'a tu'sinigi artı'p baradı'.

Radio, televidenie, audio ha'm video materiallar a'debiyattı woqı'tı'wda basqa pa'nler menen baylanı'sı'n teren'lestiriwdin' a'hmiyetli wazı'ypası'n atqaradı'. Metodist alı'm S.Matjanovtin' ko'rsetkenindey: “Bag'darlama ha'm sabaqlı'qları'nda a'debiyattı'n' ko'rkem wo'ner, til bilimine kirispe, qosı'q, estetika, tariyx, kino wo'neri menen baylanı'slı' da'rejede mazmunı'n tappag'an.

Tariyxı'y temadag'i' shı'g'armalar sı'nı', tariyx, ekrang'a tu'sirilgen shı'g'armalar kino wo'neri menen baylanı'ssa, go'zlngen na'tiyjege yerisiw bolg'anı' siyaqlı', a'debiy qaharmanlardı'n' xakteri, wo'z-ara baylanı'sları' tu'sindirilgende etika ha'm milliy ideya, ruwxı'yılı'q pa'nleri yerkin tabı'slarg'a tiykarlanbasa na'tiyje bolmaydı'. Bizin'she, ma'seleni solay qoyı'w kerek, woqı'wshı'lar teoriyalı'q bilimsiz ko'rkem shı'g'armanı' tu'sindiriw, tallaw mu'mkin yemesligin an'lap jetsin (S.Matjanov. Maktabda adabietdan mustaqqil ishlar “Uqıtuvchi”, 1996, 19-bet).

Ko'rkem a'debiyat du'nyanı' biliwdin' wo'zine ta'n quralı' ha'm tiykarı'. Bul ta'repten filosofiya pa'ni menen jaqı'nlasadı'. Du'nyanı' su'wretleytug'i'n obrazlı'lı'q penen wonnan ayrılı'p turadı'. Ko'rkem a'debiyat du'nyanı ha'r qashan ko'rsetpelerge bay tarizli ko'rsetedi. Yen' a'hmiyetli ta'repi wolarda woqı'wshı' qa'lbine ta'sir ko'rsetetug'i'n estetikalı'q, la'zzet ha'm go'zzallı'q siyaqlı ruwxı'y sezimler sabaq bari'si'nda payda boladı'. Bulardı'n' barlı'g'i' woqı'wshı'nı'n' qa'lbinde joqarı' ruwxı'y sezimlerin' qa'liplesiwı ha'm wolardı'n'

ra'ha'tleniw sharayati' menen hası'l boli'p, ruwxı'y toyı'nı'wg'a alı'p keledi. A'debiyattı' woqı'tı'wdı'n' pa'nler menen baylanı'slı'g'i'n qı'sqasha to'mendegi bag'darda ko'rsetiw mu'mkin.

Metodika-bul matematika, astronomiya pa'nleri, social gumanitar, pedagogikalı'q-psixologiyalı'q ha'm ko'rkem wo'ner bag'dari'ndag'i' pa'nler menen baylanı'stı'ri'lsa a'debiyat sabag'i' sapalı' wo'tiledi.

A'debiyattın' quramlıq bo'lekleri. Olardı'n' o'z ara baylanıshlı'g'ı.

Ko'rkem shıg'arma mazmunı h'a'm forması. Ta'biyatta, ja'miyette, turmısta h'a'r bir qubılıstın' mazmunı h'a'm forması boladı. Olar bir-biri menen baylanıslı, bir-birin toliqtırıp turadı. Ko'rkem a'debiyatta da mazmun h'a'm forma birligi saqlanadı. Biraq mazmun jetekshi orında turadı.

Ko'rkem shıg'armanın' mazmunı temadan, problemadan h'a'm ideyadan turadı.

Ko'rkem formanın' quram bo'lekleri minalardan ibarat: syujet, yag'nıy su'wretlenetug'in waqıyalar, kompozitsiya, yag'nıy shıg'armanın' qurılısın tu'rlendiretug'in usıl, janrlar.

Ko'rkem formanın' en' a'h'miyetli bo'legi – bul ko'rkem til. Ko'rkem a'debiyatta til waqıyalardı, oy-pikirlerdi, ideyalardı, tek g'ana qurg'aq bayanlaw quralı emes, al olardı oqıwshı'g'a obrazlı tu'rde ko'rkemlep jetkeriw quralı.

Ko'rkem shıg'armanın' ideyası ha'm teması. İdeya – usı shıg'arma arqalı avtordın' o'zi su'wretlep atırg'an waqıyalarg'a, adamlarg'a bolg'an ko'zqarasları, onın' bergen bah'alari. Tema – bul ko'rkem shıg'armanın' sa'wlelendiretug'in materialı, syujetlik materialları. Problema – bul jan'asha ko'terilgen a'h'miyetli turmıshlıq, ja'miyetlik, ta'biyat, sonday-aq jeke adam ta'g'dirine baylanıslı ma'seleler. Problema – bul h'a'r bir da'wir a'debiyatının' tariyxıy, sotsiallıq jag'daylardan kelip shıg'ıp ko'teretug'in a'h'miyetli ma'selesı.

Kompozitsiya h'a'm syujet. Kompozitsiya latinsha - compositio - du'zilis, qurılıs degendi anlatadı. Ko'rkem shıg'armalardag'ı waqıyalardı'n, obrazlardı'n, bo'limlerdin' avtordın' oylag'an ideyasın ashıw maqsetinde bir-biri menen tıg'ız baylanısta jaylastırılıwı. Kompozitsiya tek ideyag'a xızmet etip qoymay, shıg'armanın' ko'rkemlik qunın ko'teriwge de jardem beredi. Sonın' ushın geyde avtor syujetti izbe-iz ta'rtipte bayanlamay, onın' komponentlerin (waqıyanın' basın, ortasın, ayag'ın h'.t.b.) aralastırıp bayanlawı mu'mkin. Bunday a'mel o'z gezeginde okıwshınnın' kızı'g'ıwshılı'g'in arttıradı, onı oylanıwg'a, o'zinshe pikir ju'ritiwge iytermeleydi.

Kompozitsiya a'debiyattın' barlıq janrlarına tiyisli. Ol h'a'r bir janrdın' o'zgesheligine qaray o'zinshe qa'siyetlerge iye boladı.

Syujet frantsuzsha sjuet-na'rse, tema, mazmun ma'nisti bildiredi. Ko'rkem shıg'armada qah'armanlardın' xarakterinin' rawajlanıw tariyxın ko'rsetetug'in waqıyalar sisteması.

Syujettin' tiykarg'ı negizi bolıp sol jazıwshı su'wretlep otırg'an ja'miyettin' qarama-qarsılıqları, onın' h'a'r qıylı konfliktleri jatadı. Mine, usınday turmıshlıq konfliktlerdi sa'wlelendiriw de ko'rkem shıg'arma syujeti ekspozitsiya, waqıyanın' baslanıwı, wakıyanın', h'a'rekettin' rawajlanıwı, kulminatsiya, waqıyanın' sheshiliwi sıyaqlı sha'rtli tu'rdegi bir neshe basqıshlarg'a bo'linedi. A'lbeste, syujetlik rawajlanıwdın' bunday ko'rinisleri barlıq shıg'armalarda tayar keste sıpatında jazıwshı ta'repinen bir qa'lipke qollanılmastan, al ol h'a'r shıg'armag'a, h'a'r bir janrg'a baylanıslı tu'rlishe tu's alıwı mu'mkin. Sonın' ushın qa'legen shıg'armada syujettin' tayar kestesin usınıw mu'mkin emes, eger bulay etsek ol do'retpe sxematizmge barıp tireledi.

Ko'rkem til. Ko'rkem a'debiyat tili – ulıwma a'debiy tildin' bir tu'ri. Ol tek xabarlaw quralı bolıp qalmastan adamg'a ruwxıy azıq, estetikalıq zawıq bag'ıshlaydı.

Tildin' ko'rkemligin ko'teriw ushın, onın' ma'nisin teren'lestiriw ushın leksikalıq elementler ko'birek xızmet etedi. Mısalı, antonimler, omonimler, sineonimler, frazeologizmler, arxeologizmler, neologizmler, dalektizmler, varvarizmler, jargonlar h'.t.b. ko'p qollanıladı.

Ko'rkem su'wretlew qurallarının' ken' tarqalg'an tu'ri – troplar – basqa na'rsege aynalıw,

o'zgeriw ma'nisin an'latadı. Ko'rkem shıg'armada troplar bir na'rseni su'wretlew ushın so'zdin' tu'pkilikli ma'nisinde emes, al basqa o'zgergen, awıspalı ma'nisinde beredi.

Troplardın' bir neshe tu'rleri bar: metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, ten'ew, litota, ironiya, allegoriya, simvol, janlandırıw h'.t.b.

Poetikalıq sintaksis. Ha'r bir jazıwshının' o'zine ta'n ga'p quraw usılı bar. Jazıwshı shıg'armalarınin' ga'p qurılısın tu'rli formalar: qısqa, uzın etiwi mu'mkin. Usılayınsha, ol o'zi jazıp atırg'an tildi poetikalıq, grammatikalıq jaqtan bayıtadı.

Jazıwshı o'zinin' talg'amına qaray, shıg'armaların oqıwshılardın' qanday toparına bag'ıshlawına qaray ga'p qurılısın a'piwayı du'ziwi mu'mkin.

A'debiyat tariyxı, a'debiy sın ha'm a'debiy protsess.

"Orxon-Enisey jazba esteliklerin" u'yreniwde V.Tomsen, V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, A.Geykel, Yu.Nemat, S.E.Malov, İ.V.Stebleva usag'an alımlardın' ilimiy xızmetleri. "Orxon-Enisey jazba estelikleri" tuwralı tu'rkiy xalıqlar alımlarının' miynetleri. "Orxon-Enisey jazba estelikleri"nin' tariyxıylıg'ı. Esteliktegi tariyxıy shaxslardın' obrazlıq sıpatlamaları (Bilke Qag'an, Qultegin, Toniko'k), qaharmanlıq motivler, joqlaw motivlerinin' elementleri. "Orxon-Enisey jazba estelikleri" proza ma yaki poeziya ma? degen pikirler haqqında

«Og'uznama»nın' tu'rkiy xalıqlardın' ma'deniyatı tariyxındag'ı ornı. «Og'uznama» da'stanının' izertleniwi, ideya-tematikası, obrazları, syujeti ha'm kompozitsiyası. Og'uz batırdın' tuwılıwı ha'm Sırdarya jag'alarından baslap Edilge shekemgi bolg'an sawashları, qaharmanlıq motivler, da'stannın' ko'rkem poetikası, tili ha'm ko'tergen ma'selesı haqqında. Tariyxıy hu'jjetlerge qarag'anda Og'uzlardı tu'rkmenler menen baylanıstırıwshı boljawlar haqqında.

Qorqıt jırları boyınsha V.V. Bartold, V.M.Jirmunskiy, Sh.Walixanov, X.Koroglı, A'.Margulan, V.Araslı, M.Toxmaev ha'm A'.Qon'ıratbaevlardın' ha'm jergilikli alımlardın' izertlewlari.

Qorqıt ata kitabı («Kitabi dedam Korkut») og'uz-qıpshaqlardın' qahar-manlıq da'stanı. Qorqıt jırları VIII-XII a'cirdegi Sırda'rya boyın jaylag'an og'uz-qıpshaqlardın' turmısın so'z etiwshi a'debiy estelik ekenligi haqqında. Qorqıt waqıyaları negizinen VIII-XII a'sirdegi tariyxıy waqıyalardı so'z etiwı. Qorqıt jırlarının' payda bolıw ornı ha'm da'wiri haqqında. Jırdag'ı an'ızlar. Qorqıt jırlarının' ha'r bir bo'liminin' ideya-tematikalıq o'zgeshelikleri, qaharmanlıq, batırlıq obrazları, Qorqıt jırlarının' qaraqalpaq da'stanları menen genetikalıq baylanısı.

Mahmud Qashg'ariydin' o'miri ha'm onın' «Devanu lug'at it tu'rk» shıg'armasının' jazıp alınıwı, ja'riyalanıwı, izertleniwi haqqında. Mahmud Qashg'ariydin' xalıq do'retpelerin jazıp alıp "Devanda" alfavit ta'rtibinde ornalastırıwı, tematikalıq tu'rlerge bo'liwi. Toplamg'a Qashg'ardan baslap Volga boylarına shekem ornalasqan tu'rki tilles xalıqlardın' ko'p sanlı qosıqları ha'm naqıl-maqallarının' kirgizilgenligi haqqında.

Yusup Has Hajibtin' «Qutadg'u bilig» shıg'armasının' izertleniwi haqqında, nushaları ha'm ja'riyalanıw ma'seleleri. Shıg'armanın' ideya-tematikalıq o'zgesheligi, obrazları, Ku'ntuwdı, Aytoldı, Og'dılmısh t.b. obrazlardın' simvolikalıq xarakterde beriliwi. Da'standa didaktika ma'selesinin' ken' tu'rde tu'sindiriliwi.

«Qutadg'u bilig» xalıq awızeki do'retpeleri menen baylanısı. Shıg'armanın' ko'rkem poetikası ma'selesı haqqında. «Qutadg'u bilig» XI a'sir qaraxaniylar da'wirindegi ja'miyetlik siyasiy turmıs ha'm ma'deniyatın u'yreniwdegi bahalı derek ekenligi.

Xoja Ahmed Yassawiydin' o'miri jolı haqqında mag'lıwmatlar. Tasawwıf - sufizm a'debiyatı haqqında tu'sinik. Sufistik mektepler. Xoja Ahmed Yassawiydin' «Devani hikmet» qosıqlar toplamı.

Din ha'm tasawwıp - "Devanı hikmet"tin' jetekshi ideyalıq mazmını. Axmed Yassawiy islam dininin' nızam-qag'ıydaları ha'm u'rp-a'detlerinin' jıyındısı bolg'an «shariyat»tı, «tariqat»tı, ishqi ilahiyi-«marifat»tı, quday ha'm og'an erisiwdi - «haqıyqat»tı na'siyatlawı.

Ahmed Yugnakiydin' o'miri haqqında mag'lıwmatlar. Onın' «Hibatul haqoyiq» atlı do'retpesinin' ideyalıq bag'ıtı, ta'lim, bilim haqqında so'z etiwı. İlim-marifatı do'retpeinin' oraylıq ma'selelerinden biri etip alıwı.

«Hibatul-haqoyiq» avtorı bir waqıyanı bayanlaw wazıypasın emes, ba'łki ilim, a'dep-ikramlıq ha'm basqa ma'seleler haqqında pikir ju'ritip, u'git-na'siyat beriw wazıypasın o'z aldına qoyadı. «Hiybatul-haqoyiq» didaktikalıq da'stan bolıp, bul onın' ko'rkemlik qa'siyetlerin ha'm uslubın belgilewi. Da'standa syujet bolmasa da, onın' bapları mazmunı ha'm ma'nisi menen o'z-ara baylanısıwı, bir pu'tin kompozitsion qurılısqa iye ekenligi. Avtor da'standa ha'r qıylı syujet yaki tu'siniklerdi beriw ha'm olardı bir-birine qarama-qarsı qoyıw tiykarında obrazlar beriwı ha'm tiykarg'ı ideyalardı sa'wlelendiriwı.

XIII a'sirden qalg'an miyras qıpshaqlar so'zligi «Kodeks Kumanikus»tin' tu'rkiy a'debiyattag'ı a'hmiyeti. Kitaptın' nusqalarının' jazıp alınıwı, izertleniwı haqqında. «Kodeks kumanikus» qıpshaq tilles ha'zirgi qaraqalpaq, qazaq, qırg'ız, o'zbek, tatar, bashqurt, nog'ay, qarashay, qumıq, qarayım xalıqlarının' ma'deniy esteligi sıpatında. Bul kitapta sol XII-XIII a'sirde jasag'an ata-babalarımızdın' aytqan tolg'awları, naqıl-maqalları, an'ız ha'm jumbaqlarının' beriliwi.

Xorezmiydin' o'miri ha'm do'retiwshiligi haqqında mag'lıwmat. "Muhabbatnama"nı izertlewshiler haqqında. «Muhabbatnama»nın' janrlıq qa'siyeti. Shıg'armada ashıq obrazının' jasalıwı. Xorezmiy haqıyqıy mahabbat ha'm go'zzallıq jırshısı ekenligi. "Muhabbatnama" da'stanı orta a'sirlik tu'rkiy a'debiyatının' ko'rkem esteligi.

Soppaslı Sıpıra jıraw haqqında N.Da'wqaraev, İ.Sag'iytov, Q.Ayım-betov, M.Nurmuhammedov, Q.Maqssetov, K.Ma'mbetov, S.Bahadırova ha'm basqa alımlardıń pikirleri. Jırawshılıq da'stu'r, jırawlar mektebi, Soppaslı Sıpıra jırawdın' "Baban'man", "Awız ayg'aq, til tayg'aq" t.b. terme-tolg'awları. Tolg'awlarınin' ideyalıq bag'ıtı haqqında.

Dospanbet jıraw XVI a'sirdin' basında jasag'an belgili so'z sheberlerinin' biri. Dospanbet jıraw haqqında, 1883-jılı Muxammed Ospanov ta'repinen Sankt-Peterburgta shıg'arılg'an «Nog'ay wa' Qumıq shıg'ırları» miynetindegi mag'lıwmatlar. Onın' tolg'awlarında ma'rtlikti, batırılıqtı ulıg'law ideyası, tolg'awlarınin' ko'rkem poetikası.

Mu'ytin jıraw haqqında mag'lıwmatlar. Mu'ytin jırawdın' tolg'awları ha'm olardıń tematikalıq, ideyalıq bag'darları. Mu'ytin jırawdın' didaktikalıq, sotsiallıq temalardag'ı tolg'awları, tolg'awlarınin' ko'rkem poetikası.

XVIII a'sir qaraqalpaq a'debiyatı.

Jiyen jırawdın' o'miri ha'm do'retiwshiligi haqqında mag'lıwmatlar. Jiyen jıraw do'retpelerinin' u'yreniliw tariyxı. Jırawdın' terme ha'm tolg'awlarında turmıs shınlıg'ının' sa'wleleniwı. Jiyennin' jırawlıq da'stu'ri. "Posqan el", "Ullı taw" tolg'awlarınin' ideyalıq mazmunı, obrazları, ko'rkemlik o'zgesheligi. Jiyen jıraw terme ha'm tolg'aw janrının' ustası. Jiyen jıraw tolg'awlarında tariyxıy waqıyalardıń, xalıqtın' sotsiallıq turmısınin' real sa'wleleniwı.

XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatı ha'm tariyxıy, sotsiallıq, ma'deniy sharayatlar, a'debiy ortalıq. XIX a'sirdegi qaraqalpaq klassik shayırları

Ku'nxoja İbrayım ulı - XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatının' klassik shayırı. Ku'nxoja İbrayım ulının' o'miri ha'm do'retiwshilik jolı. Shayır poeziyasının' u'yreniliw tariyxı. Ku'nxoja İbrayım ulı jasag'an da'wirdin' siyasiy-ja'miyetlik, ekonomikalıq ma'deniy jag'dayları tuwralı, Ku'nxoja do'retpelerinin' izertleniw, u'yreniliw ma'seleleri. Ku'nxoja - jazba a'debiyattın' wa'kili ekenligi. Ku'nxoja qosıq qurılısında reformator shayıır. Shayır do'retiwshiliginde xalıq awızeki a'debiyatı da'stu'rleri ha'm jan'ashılıq. Shayır qosıqlarının' ideyalıq-tematikalıq, janrlıq o'zgeshelikleri. Shıg'armalarındag'ı turmıs shınlıg'ı, ko'rkemlik, allegoriyalıq su'wretlew usılları. "El menen", "Yaranlar", "Jaylawım", "Umıtpaspan" h.t.b. qosıqların tallaw mısasında. Ku'nxoja do'retiwshiliginin' qaraqalpaq a'debiyatı tariyxında tutqan ornı ha'm a'hmiyeti. Ku'nxoja shıg'armalarınin' tolıq jıynaqları. Toplamardı baspag'a tayarlawshılar. Shayır toplamlarının' o'zgeshelikleri haqqında mag'lıwmatlar beriw. Ku'nxoja shıg'armalarınin' ideyalıq-tematikalıq o'zgeshelikleri ayırıqsha xalıqtın' sotsiallıq, a'dillik temasındağ'ı «Jarımadı», «Menin' balam», «A'rmanda», «Yaranlar» qosıqlarına ko'rkem tallaw jasaw. Shayır poeziyasının' g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde so'z etiliw ma'seleleri.

A'jiniyaz Qosıbay ulının' o'miri ha'm do'retiwshilik jolı. Shayır o'miri ha'm poeziyasının' izertleniw tariyxı A'jiniyaz Qosıbay ulı – qaraqalpaq a'debiyatının' klassik shayı. Klassik shayır jasag'an da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy, ekonomikalıq ha'm ma'deniy turmısı tuwralı. A'jiniyaz lirikalarının' janrlıq o'zgeshelikleri, obrazlar du'nyası. Ko'rkem su'wretlew quralları ha'm usılları. Shayırdın' qaraqalpaq poeziyasın janrlıq jaqtan rawajlandırıwı. Shayırdın' qosıq formalarının' o'zgesheligi. A'jiniyaz ha'm shıg'ıs klassik poeziyası. A'jiniyaz Qosıbay ulı poeziyasında filosofiyalıq, ja'miyetlik siyasiy, didaktikalıq ko'zqarasları. Shayır poeziyasında – tasawwıf. A'jiniyazdın' Qız Men'esh penen aytısı. "Bozataw" poeması. A'jiniyaz Qosıbay ulı do'retpelerinin' qaraqalpaq a'debiyatındag'ı tutqan ornı ha'm a'hmiyeti. A'jiniyaz lirikalarının' tematikası. Watan haqqındag'ı qosıqları «Bardur», «Ellerim bardı», «Bar ma eken», «Hosh imdi», «Shıqtı jan», «Jaqsı». Sotsiallıq temadag'ı qosıqları «Kerek», «Bolmasa», «Korin'» h.t.b. Didaktikalıq qosıqları «Na'siyat», «Jaqsı», «Bolurım», «Ayrılsa», «Kerek», «Jigitler», «Bolmas», «Ha'r kimsenin' yarı bolsa» h.t.b. Filosofiyalıq lirika «Demshiler», «Ayrılsa», «Yoqtı», «Muxabbat qosıqları», «Yoq menin'», «Bir pa'riy», «Bir janan», «Gozzallar», «Sa'wdigim», «Tu'ser», «Dildarım» h.t.b. Muxammesler «Shıqtı jan», «Beri kel», «Ay a'lip», «Ko'zlerim», «Qız Oraz», «Kerek» h.t.b. A'jiniyaz lirikasının' g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde u'yreniliw bag'darları K.Ma'mbetov, B.Genjemuratov, Q.Ja'rimbetov izertlewlerindeki tiykarg'ı bag'darlar.

Berdaq G'arg'abay ulı qaraqalpaq xalqının' klassik shayı, ullı oyshılı. Shayırdın' o'miri ha'm do'retiwshilik jolı. Berdaq G'arg'abay ulı do'retpelerinin' u'yreniliw tariyxı. Berdaq jasag'an da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy, ekonomikalıq ha'm ma'deniy sharayatlar. Berdaq do'retpelerinde filosofiyalıq, didaktikalıq, ja'miyetlik-siyasiy, sotsiallıq ko'zqaraslarının' sa'wleleniwi. Berdaq shıg'armalarının' ideya-tematikalıq, janrlıq o'zgeshelikleri. Berdaqın' da'stanlıq shıg'armaları. Olarda tariyxıy temanın' sa'wleleniwi. Berdaq G'arg'abay ulı do'retpelerinin' qaraqalpaq a'debiyatı tariyxındag'ı ornı ha'm a'hmiyeti. Berdaq lirikalarının' tematikası. Didaktikalıq lirika «Balam», «Xalıq ushın», «Jaqsıraq» h.t.b. Sotsiallıq temadag'ı qosıqları «Pana ber», «Bolg'an emes», «Zamanda», «Bıylı», «Salıq» qosıqları. Hayal-qızlar teması «Kelin», «Oylanba» h.t.b. Shayırdın' epikalıq do'retpeleri «Shejre», «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy», «Aqmaq patsha» shıg'armaları. Berdaq shıg'armalarının' tili haqqında. Berdaq do'retiwshiliginin' g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde qaraqalpaq a'debiyattanıw iliminde izertleniw ma'seleleri. Olardıń aldında da'wirdegi izertlewlerden tiykarg'ı o'zgeshelikleri.

O'tesh Alshınbay ulının' o'miri ha'm do'retiwshiligin u'yreniw tariyxı. Shayır jasag'an da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy jag'day. Shayırdın' a'debiy ortalıg'ı. O'tesh Alshınbay ulı shıg'armalarının' ideyalıq-tematikalıq o'zgeshelikleri. Shayırdın' ja'miyetlik-siyasiy, filosofiyalıq, didaktikalıq ko'z-qarasları. O'tesh Alshınbay ulının' yumor ha'm satiralıq, didaktikalıq tariyxıy qosıqları. Shayır do'retiwshiliginde da'stu'r ha'm jan'ashılıq. O'tesh Alshınbay ulının' «Berdaq baqsıg'a juwap» qosıg'ı. «O'tti dnyadan» shıg'arması. Shayır poeziyasının' ko'rkemligi. Ko'rkem su'wretlew quralları ha'm usılları. O'tesh Alshınbay ulı do'retpelerinin' qaraqalpaq a'debiyatındag'ı ornı.

O'tesh Alshınbay ulının' ko'lemlı qosıqlarının' kompozitsiyalıq o'zgeshelikleri haqqında. O'tesh do'retiwshiliginin' u'yreniliw ma'seleleri. Shayır shıg'armalarının' ideyalıq tematikalıq o'zgeshelikleri. Sotsiallıq temada, yumor-satiralıq, hayal-qızlar, aqıl-na'siyat temasındag'ı qosıqlarına ko'rkem-a'debiy tallaw. Shayır do'retiwshiliginin' g'a'rezsizlikten keyingi da'wirde u'yreniliw ma'seleleri. Q.Ja'rimbetov, S.Ma'tekeev, Q.Turdıbaev miynetleri tiykarında. O'teshtin' «Hayran etti» poeması.

20-jıllardıń ortalarına kelip qaraqalpaq a'debiyatına burınnan ta'n bolg'an poeziya menen bir qatarda proza, dramaturgiyanın' qa'liplesiwı ha'm rawajlanıwı. Olardıń tematikalıq ha'm ideyalıq bag'darları.

Usı da'wirde Qaraqalpaqstanda da proletar jazıwshılar birlespelerinin' du'ziliwi. Onın' a'debiyatı rawajlandırıwdag'ı unamlı ha'm keri ta'siri. A'debiyat u'stinen partiyalıq qadag'alawdın' kem-kemnen ku'sheyiwi. Jazıwshı-shayırlardıń ko'zqarasındag'ı siyasiy

shekleniwshilik. Usıların saldarınan agitatsiyalıq-propagandalıq xarakterdegi, qurg'aq shaqırıqqa qurılǵ'an, din iyelerin, bardamlı adamlardı jo'nli-jo'nsiz minge alg'an shıǵ'armaların ko'plep orn alıwı.

Usı da'wirdegi xalqımızdın siyasiy-ja'miyetlik, ekonomikalıq ha'm ma'deniy o'mirindegi o'zgerislerdin a'debiyatqa tiygizgen ta'siri. Qaraqalpaqstan avtonomiyalı oblastının Avtonomiyalı respublika bolıp o'zgeriwi (1932). Qaraqalpaqstanda ma'deniy revolyutsiyanın tabısları, mekteplerdin sanının ko'beyiwi, mug'allimler institutının, ilimizertlew institutının ashılıwı, ma'mleketlik teatrdın ju'zege keliwi, baspa so'zdin rawajlanıwı.

Bul da'wir a'debiyatının baslı xarakterli belgilerinin biri-jazıwshı, shayırlardıń qatarının tolısıwı, do'retiwshilik diapozonının ken'eyiwi. A'debiyatta jan'a janlıq shıǵ'armaların (poema, povest) payda bolıwı. Qaraqalpaqstan jazıwshılar soyuzının du'ziliwi, onın birinshi sezdirin o'tkeriliwi, olardıń tariyxıy a'hmiyeti. A'sirese, 30-jıllardıń birinshi yarımında ma'deniyattın, a'debiyattın rawajlanıwına ayrıqsha kewil bo'liniwi. Bir qatar talantlı jaslardın Moskvag'a ha'm basqa da oraylıq qalalarg'a oqıwǵ'a jiberiliwi. Ayapbergen Muwsaev, Abaz Dabilov, Sadıq Nurımbetov qusag'an xalıq shayırlarının a'debiyatqa ken'nen aralasıwı.

30-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap jalpı repressiyada ko'plegen ja'miyetlik ha'm ma'mleketlik iskerler qatarında Q.A'wezovtın, S.Ma'jitovtın, İ.Fazılovtın nahaqtan jazalanıwı. Bunın a'debiyatqa tiygizgen ornı tolmas zıyanı.

Q.A'wezov – belgili qaraqalpaq shayı, dramaturgi, ja'miyetlik iskeri ha'm el basshısı. Onın o'mir jolı, ja'miyetlik iskerligi, Qaraqalpaqstanda, Qazaqstanda, Moskvada basshı jumislarda islegen haqqında mag'lıwmatlar. Onın Pushkinnin, Nawayının, Hamzanın, Molerdin ha'm basqaların shıǵ'armaların qaraqalpaq tiline awdarıwdag'ı xızmetleri.

Shayırdın "Qayta saylawda", "Miyet", "A'bdiqadir", "Ba'ha'r", "Quyash" qusag'an qosıqlarına, "Bes jap", "Qazıw" poemalarına a'debiy talqı jasaw. "Tilek jolında" pesası tek 20-jıllar ushın g'ana emes, al ha'zirgi ku'nge shekem qaraqalpaq dramaturgiyasında belgili shıǵ'arma ekenligi. Shıǵ'armanın ideyası, tematikası, ko'rkemligi. Onın ayırım kemshilikleri.

A'O'tepov – talantlı dramaturg, rejisser, akter, muzikant, ko'rnekli teatr iskeri. Onın o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Dramaturgtın "Ten'in tapqan qız" pesasının janrdın talaplarına juwap beriwi, ko'rkemligi, ideyası, tematikası, personajlardın obrazın qaliplestiriwi jag'man qaraqalpaq a'debiyatında belgili shıǵ'armaların biri ekenligi. Avtordın "Ashlıq zarı", "A'ne qalas", "Gu'man" ha'm basqada shıǵ'armalarına talqı jasaw.

M.Da'ribaev – belgili shayı, jazıwshı ha'm dramaturg. Onın o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Shayırdın lirikalıq qosıqlarına a'debiy talqı. Avtordın "Ayımjamal", "Aypara", "Biybijamal", "Qaljan", "Qon'ıratı qorg'aw", "Shegarada" poemalarının ideyalıq-ko'rkemlik da'rejesi. Olardıń qaraqalpaq poeziyasına qosılǵ'an u'ken u'les ekenligi.

Avtordın da'slepki publitsistikalıq shıǵ'armaları, ocherkleri, gu'rrin'leri. Onın "Min'lardıń biri" povesti qaraqalpaq prozasında ayrıqsha ornı bar shıǵ'arma. Bul boyınsha qaraqalpaq a'debiyatında payda bolǵ'an ilimiy pikirler. Povesttin kompozitsiyalıq qurılısı, onın mayda temashalarg'a bo'liniwi, olar arasındag'ı baylanıs, bunday usıldın ulıwma ideyanı, temanı ashıp beriwdegi, syujettin pu'tinligin ta'miyinlewdegi a'hmiyeti. M.Da'ribaevtın "Ko'klen", "A'rman", "Jan'a adamlar" pesalarına a'debiy talqı.

S.Ma'jitovtın o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Ol –belgili jurnalist, pedagog, awdarmashı. Onın da'slepki qaraqalpaq a'lipbesin du'ziwge qatnasıwı. Shayırdın "Gu'zde sharwa", "Jalqaw diyxang'a", "İniyat bolısqa", "Ne jaman", "Da'rkar", "Jigit" ha'm t.b. shıǵ'armalarına a'debiy tallaw jasaw. S.Ma'jitovtın «Eki pazna», «Miyras» ha'm basqa gu'rrin'lerine a'debiy talqı. S.Ma'jitovtın "Ernazar Alako'z", "Bag'dagu'l" pesalarına a'debiy talqı.

S.Ma'jitov tuwralı jazılǵ'an sın maqalalar, Shıǵ'armaların jıynalıwı, izertleniwi.

S.Ma'jitovtın shayı, dramaturg ha'm ag'artıwshı sıpatında o'z da'wirindegi a'debiy protsesske ta'siri, shayırdın shıǵ'armalarında aforizmler, xalıqtın naqıl-maqallarının unamli tu'rde qollanıwı

A.Musaev XX a'sir basındag'ı belgili qaraqalpaq shayırlarının' biri. Onın' o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Shayırdın' revolyutsiyadan burıng'ı ha'm keyingi da'wirdegi do'retiwshilik xızmeti. Onın' eki da'wirde jazılğ'an "Ta'rip", "Kelin", "Yaranlar", "Suwshı bala" ha'm "Bola basladı", "Birınshi may", "Moynaq" qosıqlarının' ideyalıq-ko'rkemlik o'zinshelikleri. Bul ha'm basqa da shıg'armalarında shayırdın' obraz jasaw, xalıqlıq tilden paydalanıw sheberligi.

Ayapbergennin' shayırlıq bolıp qaliplesiwinde qaraqalpaq folklorı, klassikalıq a'debiyattın' roli. Shıg'ıs poeziyasının' da'stu'rlerin dawam ettiriwi. Ayapbergennin' o'sken a'debiy ortası.

Ayapbergen Musaevtin' portret, tip, obraz jasawdag'ı sheberligi, jeke faktlerden u'lken juwmaq shıg'ara biliwi, yumor-satiralıq shıg'armalarınin' turmıs penen baylanıslı. Qosıqlarının' obrazlılıg'ı, ko'rkemligi. Su'wretlew qurallarınan paydalanıwı.

N.Da'wqaraev – ko'rnekli a'debiyatshı alım, birinshi ilim doktori, talantlı jazıwshı. Avtordın' "Keshegi bir ku'nlerde", "Kim bilmeydi Ayshanı" qosıqları, A.S.Pushkinnen, İ.Krıloltan awdarmaları onın' shayırlıq talantın ko'rsetse, "Toyg'a barg'anda", "Bag'man" ha'm basqa da ocherkleri jazıwshılıq, jurnalistlik talantın ko'rsetiwi. "Partizanlar" gu'rrin'i jazıwshı talantın tanıtqan shıg'armalarınin' biri ekenligi. "Internatta" gu'rrin'i ulıwma qaraqalpaq prozasındag'ı jaqsı shıg'armalarınin' qatarınan orın alıwı. Gu'rrin'nin' syujeti menen kompozitsiyalıq qurılısınin' birligi. Onda xalıqlıq ko'rkem tilden sheber paydalanıwı. Jazıwshının' basqa da gu'rrin'lerine, "Alpamıs" pesasına a'debiy talqı jasaw.

A'.Shamuratovtin' o'mir jolı ha'm ko'rkem do'retiwshiligi haqqında. Avtordın' poeziyalıq, dramaturgiyalıq shıg'armalarına sholıw jasaw. «Eski mektepte» povesti, «Menin' jolbarıslar menen ushırasıwlarım» gu'rrin'leri qaraqalpaq prozasına qosılğ'an u'les ekenligi. Olardı adebiy ko'rkem tallaw.

1941-1945 jıllardag'ı urıs ulıwma adamzattın u'lken tragediyası ekenligi. Xalıqtın' Watan qorg'awg'a degen patriotlıq sezimlerin'in' shayırlıq jazıwshılarg'a o'tiwi. Usı da'wirde jazılğ'an shıg'armalarınin' ideyalıq-tematikalıq bag'darı, ko'rkemlik da'rejeleri. J.Aymurzaevtin' "Waqt keldi, slavyan", "Fronttan xat", "Ulım tın'la", S.Nurimbetovtin' "Perzentim", A.Dabilovtin' "Na'mart jigıt nege da'rkar" sıyaqlı ha'm basqa da shıg'armalarınin' sol da'wirdegi gimni da'rejesine ko'teriliwi. Olardıń ideyalıq-ko'rkemlik da'rejeleri. Emotsiyalıq sezim menen patriotlıq sezimnin' aralasıp keliwi. Usı da'wirde u'lken do'retiwshiligi menen ko'zge tu'sken N.Japaqov, A'.Turimbetov, A.Begimov, A'.Shamuratovtin' shıg'armalarına talqı. Bul da'wirde epikalıq janrlarg'a qarag'anda lirikalıq janrlardıń ku'shli rawajlanıwı. Onın' sebepleri.

Prozada N.Da'wqaraevtin', M.Da'ribaevtin', A'.Turimbetovtin' shıg'armaları. Urıs da'wirinin' dramalıq shıg'armalarına sholıw jasaw. Olardıń baslı tematikalıq ideyalıq bag'darı.

Urıstan keyingi qaraqalpaq a'debiyatı (1946-1960). Da'wirde tariyxıy ha'm a'debiy sıpatlama. A'debiyattag'ı "konfliktsizlik teoriyası" ha'm onın' aqıbetleri. Jen'istin' xabarın jetkeriwge bag'ıshlang'an shıg'armalarınin' u'lken ko'terin'kilik pafos. Usı da'wirde a'debiyatta paraxatshılıq temasınin' baslı orıng'a shıg'ıwı. Ko'p g'ana shayırlarda polifanik obraz jasawdın', shıg'armag'a jan'asha forma tan'lawdın' da'stu'riy emes u'lgilerin'in' payda bolıwı (İ.Yusupov, B.İsmaylov, Q.Turimbetov). Bul da'wirde poema janrının' ele de ku'shli rawajlanıwı. A.Dabilovtin' "Bahadır" da'stanı, İ.Yusupovtin' "Joldas mug'allım", J.Aymurzaevtin' "Aydın jol", S.Beknazarovtin' "Tanya", A'.Shamuratovtin' "Aqsholpan-Palman" poemaları poeziyada epikalıq janrdın' rawajlang'anlıg'ın belgilewi. Olardıń ideyalıq-ko'rkemlik da'rejesi.

Qaraqalpaq a'debiyatında ocherk janrının' rawajlanıwı. Gu'rrin' janrında jan'a shıg'armalarınin' payda bolıwı (J.Aymurzaevtin' "Kelin", A'.Shamuratovtin' "Menin' jolbarıslar menen jolıg'ısıwlarım" ha'm t.b. gu'rrin'leri). Olardıń ideyalıq-ko'rkemlik da'rejeleri. X.Seytovtin' "Agronom-predsedatel", O'.Ayjanovtin' "Namıs", T.Qayıpbergenovtin' "Sekretar", "Mug'allımge raxmet" povestleri, A.Begimovtin' "Balıqshının' qızı", O'.Ayjanovtin' "Aral qushag'ında", J.Aymurzaevtin' "A'miwda'rya boyında", T.Qayıpbergenovtin' "Son'g'ı hu'jim" romanları. Olarg'a ko'rkem a'debiy tallaw.

Dramaturgiyanın' rawajlanıwı. J.Aymurzaevtin' "Aygul-Abat", A.Begimov penen T.Allanazarovtin' "G'a'rip-Ashıq" muzikalı dramaları, S.Xojaniyazovtin' "Su'yemegenge

su'ykenbe" komediyası tek g'ana usı da'wirdin' emes, ulıwma qaraqalpaq dramaturgiyasındag'ı jaqsı shıg'armalar ekenligin olardı tallaw arqalı da'lillew.

A.Dabilov belgili qaraqalpaq shayıru ekenligi. Shayırdın' o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Abbaz shayırdın' "O'tken zaman qayta aylanıp keler me?", "Kelinler", "Qırg'a shıqqanda" ha'm basqa da qosıqlarına a'debiy talqı. Shayırdın' Ullı Watandarlıq urıs da'wirindegi shıg'armalarında u'lken patriotizm, filosofiyalıq, didaktikalıq pikirlerdin' aralasıp keliwi. Shayırdın' ta'riyp qosıqlarınan' ideyalıq mazmunı. Shayırdın' "Bahadır" da'stanı urıstan keyingi da'wirdegi en' talantlı shıg'armalardıń biri. Da'standa obraz do'retiw sheberligi. Onda uyqas, ırg'aq o'zgesheligi. Xalıqtın' ko'rkem tilinen unamlı paydalanıwı.

Shayırdın' qıssaxanlıq o'nerin rawajlandırıwıg'a qosqan u'lesi. Shayır shıg'armalarınan' ko'rkem tili, su'wretlew qurallarınan' qollanıw o'zinsheligi. Qosıq qurılısı. Shayır do'retiwshiliginin' izertleniwi.

J.Aymurzaev – qaraqalpaq a'debiyatında o'z ornına iye shayıru, jazıwshı, dramaturg. Onın' o'mir jolı tuwralı tu'sinik. Shayırdın' ha'r kıyılı jıllarda jazg'an en' jaqsı lirikalıq shıg'armalarına, "Gu'res", "Gu'resti jen'dik" ha'm basqa da poemalarına a'debiy talqı jasaw.

"Kelin" gu'rrińin' ideyalıq-ko'rkemlik da'rejesi. Onda milliy obrazdın' jasalıw sheberligi. "Jetimnin' ju'regi" povestinde o'mir shınlıg'ınan' su'wretleniwi. "A'miwda'rya boyında" romanı da'slepki qaraqalpaq romanlarınan' biri sıpatında qunlılıg'ı.

"Aygu'l-Abat" draması – jan'a formada jazılğ'an shıg'arma. Onın' jaqsı saxnalıq shıg'arma ekenligin shıg'armanı talqılaw arqalı da'lillew.

J.Aymurzaevtıń urıs jıllarındağ'ı jawıngerlik-patriotlıq lirikası. Olarda dramatism. «Tın'lan'ızlar», «Ukraina ot ishinde» qosıqları. Fashistler u'stinen jen'iske isenim ideyası. «Fronttan xat», «Jen'is penen ku't, janan» qosıqlarınan' ko'rkemligi. Urıstag'ı jawıngerdin' lirik obrazın jasawı («Ulm tın'la»).

Da'wirge tariyxıy ha'm a'debiy sıpatlama. Usı da'wirdegi prozanın' rawajlanıwı. Jazıwshılar sheberliginin' artıp barıwı. İri epikalıq shıg'armalardıń rawajlanıwı. S.Arıslanovtıń «Qon'ırat», A.Bekimbetovtıń «Gu'res», O'.Ayjanovtıń «Aral qushag'ında» romanları, O'.Xojaniyazovtıń «Aydana», J.Saparovtıń «Shomanaydın' esigin ashqanlar» povestlerine a'debiy sıpatlama. Usı da'wirde jazılğ'an gu'rrińlerge a'debiy sholıw.

Poeziyanın' bunnan bılay da rawajlanıwı. Lirika menen lirioepikanın' rawajlanıwı. İ.Yusupov, T.Matmuratov, Sh.Seytov, K.Raxmanov, D.Aytmuratov, T.Qabulov, S.Pirjanov, J.İzbasqanov, X.Ayımbetov, K.Karimov ha'm basqalardıń usı jılları jazg'an lirikalıq qosıqlarına ha'm poemalarına sholıw jasaw.

Dramaturgiyanın' rawajlanıwı. 70-jıllarda qaraqalpaq saxnasının' jaqsı dramalıq shıg'armalar menen tolısıwı T.Seytjanov, K.Raxmanov, P.Tilegenov ha'm basqalardıń dramalıq shıg'armalarına talqılaw jasaw.

80-jıllardağ'ı qaraqalpaq a'debiyatı. 80-jıllardıń a'debiyatınan' baslı xarakterli belgileri. 55-60-jılday o'mir su'rgen sotsialistik realizm usılınnan' biykarlanıwı. Poeziyanın' en' jawınger janrg'a aylanıwı. Onın' da'wir ruwxın beriwi. 80-jıllardıń ekinshi yarımında poeziyadağ'ı kompek so'zlilik, jasqanshaqlıq, subektivlik ornına ashıq so'zlilikke, batılıqqa awısıwı, poeziyada publitsistikalıq sıpatın' basım keliwi. Poeziyanın' ko'rkemligin arttırıwıg'a bolg'an izlenisler. J.İzbasqanov, H.Ayımbetov, K.Karimovlarınan' shıg'armalarınan' o'zinshelikleri. Lirikada forma salasındağ'ı izlenisler. Erkin qosıqtın' (verlibr) ken' rawajlanıwı (Sh.Seytov, K.Karimov, S.İbragimov, B.Genjemuratov, Sh.Ayapovlarınan' do'retiwshiligi). X.Da'wletnazarov poeziyasının' o'zinshelik belgileri.

80-jıllardağ'ı qaraqalpaq prozasının' rawajlanıw o'zinshelikleri. O.A'bdiraxmanovtıń «Bosag'a», A.Sadıqovtıń «Tasta da gu'lleydi», K.Allambergenovtıń «Da'rya tartılğ'an jılları», S.İsmaylovtıń «Ju'rek galaktikası» romanları. Olardıń janrlıq o'zinshelikleri. Da'slepki u'sh romanda ha'r kıyılı da'wirlerde sotsializm ja'miyetinin' qısım qurbanlarınan' ta'g'dirleri so'z etiliwi. «Ju'rek galaktikası» - qaraqalpaq a'debiyatında tun'g'ısh fantastikalıq roman. Olardıń jetiskenlikleri ha'm kemshilikleri. Ha'r bir shıg'armag'a talqı jasaw. Usı da'wirdegi povest, gu'rrińlerde ko'birek tubalawshılıq jıllarınan' kemshiliklerinin' so'z etiliwi.

80-jillardin' dramaturgiyasinin' rawajlanıw jag'dayı. Q.Matmuratovtin' «Bir u'ye eki o'mir», «O'mirbek ha'm tazsha», O.A'bdiraxmanovtin' «O'jet», M.Nızanovtin' «Eki du'nyanın' a'weresi», P.Tilegenovtin' «Turmıs mektebi» h.t.b. pesalardın' ideyalıq-ko'rkemlik da'rejeleri. Olardın' tematikası.

Jazıwshının' o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Onın' qaraqalpaq jurnalistikasın, a'debiyatın rawajlandırıwıg'a qosqan u'lesi. Poeziyalıq shıg'armaları, ocherk ha'm gu'rrin'leri tuwralı, «Ag'alardın' a'n'gimesi», «O'tken ku'nler» povestleri, «Aq da'rya», «A'jiniyaz» romanları qaraqalpaq a'debiyatına qosılǵ'an u'les ekenligi. Olardın' ideyalıq-ko'rkemlik o'zinshelikleri, jazıwshının' xalıqlıq ko'rkem tilden sheber paydalanıwı.

S.Xojaniyazov o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Poeziya, prozalıq shıg'armalarına sıpatlama. "Aysha", "Su'ymegenge su'ykenbe", "Ziyada", "Jas ju'rekler", "Talwas" sıyaqlı ha'm basqa da pesalarına tallaw jasaw. "Su'ymegenge su'ykenbe" muzikalı komediyasının' qaraqalpaq dramaturgiyasındag'ı ornı. Bul shıg'armanın' tek qaraqalpaq saxnasında emes, al basqa da xalıqlardın' saxnasında ju'da' ko'p ma'rtebe tabıslı qoyılıwı. Pesada xalıqlıq yumordan sheberlik penen paydalanıw, personaj obrazlarının' sa'tlı shıg'ıwı, olardın' atlarının' da qonımlı qoyılıwı.

S.Xojaniyazovtin' poeziya, prozadag'ı izlenisleri. Janr ta'biyatın iyelewdegi kemshilikleri.

T.Jumamuratovtin' o'miri tuwralı mag'lıwmatlar. Shayır lirikalarının' xalıqlıq poeziyag'a jaqınlıg'ı. Yumor-satiralıq shıg'armalarına ("Ton penen to'beles", "Kritikashıl baslıq", "Ma'sma'mbettin' tu'si" ha'm t.b.) a'debiy sıpatlama. Shayırdın' balalarg'a arnalǵ'an "Kiyiktin' eki ilag'ı", "Qa'siyetli ga'whar tas haqqında ertek" shıg'armalarına talqı. "Ma'karya sulıw" da'stanının' qaraqalpaq a'debiyatındag'ı ornı. Shayırdın' awdarma salasındag'ı sheberligi. Omar Hayyamnın' rubayılarnı awdarıwı.

Shayırdın' proza ha'm dramaturgiyadag'ı izlenisleri. T.Jumamuratovtin' do'retiwshilik o'zinshelik, poetikalıq jan'alıqları.

İ.Yusupov ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyatında en' iri tulg'alardın' biri sıpatında. Shayır lirikasının' sezimtalıg'ı, lirik obraz jasaw sheberligi, ko'rkemligi. Ayırım qosıqlarına talqı jasaw. ("Ku'n shıg'ıs jolawshısına", "Ana tilime", "Pa'lekli qosta tu'new" ha'm t.b.) Shayır lirikalarına ko'rkem-estetikalıq talqı. Olardın' ko'rkemlik da'rejesin ashıp beriw.

Shayır poemalarının' jan'alıg'ı. "Aktrisanın' ıg'balı" lirodramalıq poemasının' qaraqalpaq a'debiyatında jan'a tu'rdegi shıg'arma bolǵ'anlıg'ın tu'sindiriw. "Dala a'rmanları" romantikalıq poeması da jazılıw stili, shıg'armag'a tan'lang'an forması boyınsha jan'a shıg'arma. Ondag'ı shayırdın' ju'yrik qıyalları menen ta'biyattın' tu'rli mu'shelerinin', tilsimli sırlarının' birigip ketiwi, obraz jasaw sheberligi. "Bu'ibu'l uyası" poemasının' problematikası. İ.Yusupovtin' prozalıq ha'm dramalıq shıg'armalarına ulıwma sıpatlama.

Shayırdın' g'a'rezsizlik jılları jazǵ'an lirikalıq shıg'armalarına ha'm «Ma'n'gi bulaq», «Watan topırag'ı» poemalarına a'debiy talqı.

T.Qayıpbergenov qaraqalpaq prozasının' en' ko'rnekli wa'kili ekenligi. Jazıwshının' povestleri tematikası, problematikasının' ha'r qıylılıg'ı. "Uyqısız tu'nler", "Bir suwıq tamshı" povestlerinin' problematikası, ko'rkemligi. Olarda konfliktin' qurılıwı ha'm sheshiliwi. Qaharman obrazın jasaw sheberligi. "Qaraqalpaq qızı" romanının' prozamızdag'ı ornı. Onda xalıq turmısının' su'wretleniw o'zinshelik. Jumagu'l, Turimbet obrazlarına sıpatlama. "Qaraqalpaq da'stanı" roman – trilogiyasının' qaraqalpaqlardın' tariyxın su'wretleytug'ın ko'lemli shıg'arma ekenligi. Romang'a tolıq a'debiy sıpatlama. Maman, Aydos, Ernazar Alako'z obrazları. Tariyxıy obraz ha'm tariyxıy shınlıq ma'seleleri, jazıwshının' tariyxıy faktlerden paydalanıw sheberligi, fantaziyası. Roman-trilogiya tuwralı a'debiyatshılar ha'm ken' oqıwshılar ja'miyetshiligi arasındag'ı qarama-qarsı ko'z-karaslarg'a tu'sinik. Jazıwshının' g'a'rezsizlik jıllarındag'ı shıg'armalarına talqı.

T.Ma'tmuratov 60-80-jıllardag'ı qaraqalpaq poeziyasının' talantlı wa'killerinin' biri. Shayırdın' o'liminen son' jariq ko'rgen "Juldzılar janar" (No'kis, 1989) tan'lamalı shıg'armalar toplamına sholıw jasaw. "Gu'z aqshamında", "Qara tallar", "Qumlu jag'ıstag'ı oylar", "Pu'tinlik", "Ko'kte quyash qalsın, jerde jaqsılıq" ha'm basqa da lirikalıq qosıqlarına, "Jaqsı adamnın'

ju'regi" poemasına a'debiy talqı. Olarda shayırdın' do'retiwshilik niyetinin' ko'riniwi. Lirikalıq obraz jasaw sheberligi. İdeya ha'm problematika ma'seleleri.

K.Ma'mbetov –belgili qaraqalpaq a'debiyatshı ilimpazı, jazıwshı, jurnalist. Jazıwshının' "Qayın' ag'ashının' qosıg'ı", "Moskvadan kelgen qız", "Merwert monshaqlar", "Baxtın' bolsın, Arıwxan", "Men onı su'yer edim" povestlerine sholıw. "İmtixan" povesti 70-jıllarda-aq ja'miyettegi orın alıp atırğ'an kemshiliklerdin' betin ashıp taslawg'a arnalğ'an batıl shıg'arma ekenligi. Onı a'debiy talqı jasaw. "Bozataw", "Hu'jdan", "Posqan el" romanları a'debiyatımızdag'ı en' belgili prozalıq shıg'armalar sıpatında. "Posqan el" roman-epopeyası qaraqalpaqlardıń tariyxın so'z etiw boyınsha da qunlı shıg'arma ekenligi.

Wo'zin-wo'zi tekseruw ushi'n sorawlar:

1. A'debiyat teoriiyası-ko'rkem a'debiyat haqqında ta'liymat.
2. A'debiyattın' basqa pa'n'ler menen baylanısı.
3. A'debiyattın' quramlıq bo'lekleri. Olardıń o'z ara baylanıslılıg'ı.
4. A'debiyat tariyxı, a'debiyat sını ha'm a'debiyat protsess.
5. A'debiyat si'n haqqında mag'li'wmat.
6. A'debiyat process haqqında woy pikirler.

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. Нурмухамедов М. Шығармалары, 2 томлық, Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1983, 1985
2. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәуириндеги қарақалпақ прозасы, Нөкіс, «Билим» 2004
3. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы, Нөкіс, «Билим», 2004
4. Пахратдинов А., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 2011
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, III том, Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1978
6. Есемуратов Г. И.Юсуповтың поэзиясы, Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1976
7. Жаримбетов Қ. Каракалпакская советская поэзия период Великой Отечественной Войны, Нукус, 1982
8. Камалов Қ. Қарақалпақ повести, Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1978
9. Қожықбаев А. Қарақалпақ романы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1977
10. Нарымбетов Ж. Қарақалпақский роман, Ташкент, «Фан», 1974
11. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. Нөкіс, «Билим», 1992

3-Tema: Ko'rkem shi'g'arma ha'm woni' talqi'law usi'llari'

JOBA:

1. A'debiy tu'r ha'm janrlar
2. Roman janri
3. Lirikaliq janr
4. Epikaliq janr
5. Dramaliq janr
6. A'debiy stil ha'm metod ma'seleleri

Tayansh so'zler: *a'debiy tu'r ha'm janrlar, roman janri, lirikaliq janr, epikaliq janr, dramaliq janr, a'debiy stil ha'm metod ma'seleleri*

A'debiy tu'r ha'm janrlar.

Tu'rkiy tilles xalqlardın' tariyxına na'zer taslasaq ta'lim-ta'rbiya haqqındag'ı oy-pikirlerdin' erte da'wirlerde-aq qa'lipleskenligin ko'remiz. Maxmud Qashg'ariy, Yusup Xas Xojib, Xorezmiy, Alisher Nawayı, Maqtumqulı, Berdaq ha'm basqa shayırlardın' shıg'armalarında ilim alıwg'a shaqırıwshı, ilim, bilim iyelewdi na'siyat etetug'ın pikirlerdi ushıratamız. Yusip Has Hajib: Bilimsizlik bir apatqa jolıg'ar, Bilimsizlik jasqa qaray tolıg'ar, - dep jazsa, Axmed Yugnakiy: Bilim menen baxıt jolı ashılar, El g'amın oylag'an og'an asıg'ar, - dep jazadı.

Ullı o'zbek shayırı Alisher Nawayı jaslarda tekstti ko'rkem oqıw uqıbına iye bolıwı kerekligin, al «Lisonut tayr» shıg'armasında shıg'arma mazmunın tu'sinip oqıw za'ru'rligin ko'rsetedi. «Mahbub ul Qulub» shıg'armasında sulıw ha'm shıraylı jazıw ko'nlikpelerine iye bolıwg'a shaqıradı. «Muhokamatul lug'atayn» shıg'armasında so'zdin' qu'direti ha'm so'z ma'deniyatı so'zlerdi tuwrı qollanıwg'a ayırıqsha itibar bergen.

O'zbek tilinde Abdulla Avloniydin' mektep, oqıw ma'selelerine baylanıslı sabaqlıqları jazılğ'an. (Mektep ha'm gu'listan, «A'debiyat» ha'm basqa H.H.Niyaziy 1911-jılı Qoqanda jan'a mektep ashadı ha'm o'zi oqıtıwshılıq qıladı. 1914-15-jıllarda baslawısh mektepler ushın G'Jen'il a'debiyatG', G'Oqıw kitabınG' jazg'an.

Qaraqalpaqstanda bilim beriw da'slep meshit ha'm medreselerde a'melge asırılğ'an. Jan'a mektepler XIX a'sirdin' 80-90 jıllarınan baslap ashılğ'an. Da'slep (1987-1890) u'sh rus-tuzan mektepleri ashılğ'an. Bul mekteplerde oqıw oris tilinde alıp barılğ'an. 1919-jılı qabıl etilgen G'Sawatsızlıqtı saplastırıwG' boyınsha (RSFSR da) dekret qabıl etilgennen keyin To'rtku'ldede sawatsızlıqtı saplastırıw boyınsha ashılğ'an kursta da'slep 420 adam oqıg'an. Sol jılı mug'allimler kursı o'tilip onda 24 adam oqıg'an. Oqıw birinshi reet qaraqalpaq tilinde alıp barılğ'an. 1921-jılı To'rtku'ldede mug'allimler tayarlaytug'ın kurs ashılıp, onda 32 adam oqıg'an. Qon'ıratında ashılğ'an kursına 30 adam bilim alg'an. 1920-jılı Qaraqalpaqstanda sawatsızlıqtı saplastırıw boyınsha qıstawlı komissiya sho'lkemlestiriledi. Bul boyınsha mug'allimler xalıq arasında jumıs issledi. Bul ma'selede o'zbek xalqı u'lken ja'rdem berdi. 1922-jılı avgusta H.H.Niyaziy Xojelidegi internata mug'allim bolıp jumıs basladı. Bul internat 1923-24-oqıw jılında H.H.Niyaziydin' ja'rdeminde u'lken tabıslarg'a eristi. Sonday-aq, sawatsızlıqtı saplastırıw boyınsha likbezler sho'lkemlestirilip, onda 60 adam oqıdı. 1924-jılı Qaraqalpaqstan ASSRınin' du'ziliwi xalıq xojalıg'ı, ma'deniy ha'm bilimlendiriw tarawında u'lken o'zgerislerge sebepli boldı. To'rtku'ldede mug'allimlerdi tayarlaytug'ın 3 aylıq kurslar sho'lkemlestiriledi. Mug'allimlerde bir aylıq metodikalıq kurslar sho'lkemlestirildi. Kadrlar ma'selesine ayırıqsha itibar berilip Qazaqstannan kadrlar jiberildi. 2-aylıq mug'allimlerdi tayarlaytug'ın kursları ashıldı. 1925-jılı 23-sentyabr 4 jıllıq pedagogikalıq texnikum ashıldı. Bul texnikumg'a birinshi jılı 80 adam qabıl etildi. Tayarlıq kursına 34, al birinshi kursqa 49 adam alındı. Bul texnikumın' oqıw jobası ha'm bag'darlamaları Qazaqstan xalıq bilimlendiriw komiteti ta'repinen ta'miynlendi. Bul pedagogikalıq texnikumdı 1929-jılı Q.Ayımбетov, U.Buleshov, G. Ubaydullaev, T.Bekimбетov, A.Axmetov h. t. b. pitkerge. 1925-jılı 15-iyulda awıl xojalıq

texnikumı ashıldı. Mekteplerde oqıw qaraqalpaq tilinde alıp barıldı. 1925-1929-jıllarda qaraqalpaq tilinde 32 sabaqlıq ha'm basqa kitaplar shıg'arıldı.

3. Sabaqlıqlar ha'm oqıw bag'darlamalarının' du'ziliwi

1934-35 oqıw jılında To'rtku'jde pedagogikalıq institut ashıldı. Onda qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı boyınsha da'slepki mug'allimler tayarlandı.

Roman janrı ha'm lirikalıq janr

Ana tili basqa oqıw pa'nleri sıyaqlı mekteplerde oqıtılutug'ın tiykarg'ı pa'nlerdin' biri bolıp onı oqıtıwǵa ayırıqsha itibar berildi. VKP(b) Oraylıq komitetinin' 1931-jıl 5-sentyabrdegi, 1932-jıl 25-avgusttag'ı G'Baslawısh ha'm orta mektepler tuwralıG' ha'm G'Baslawısh ha'm orta mekteplerdin' oqıw nızamlıqları ha'm rejeleri haqqındaG' g'ı qararlarında ana tilin oqıtıwdı jaqsılawǵa ayırıqsha itibar berildi. Bul qararda mekteplerde ana tilin u'yreniwde oqıwshılardıń klassta ha'm u'ye o'z betinshe jazıw islerin, grammatikalıq tallaw, awızeki ha'm jazba so'ylewin, durıs oqıw ko'nlikpelerin ta'miyn etiw talap etiledi. Bunda fonetika, morfologiya, sintaksis, leksika ha'm stilistikadan da'slepki bilim beriw arqalı ilim tiykarları arqalı a'meliy ko'nlikpege iye bolıwdı ta'miynlew talap etilgen edi. Bunnan keyin 1966-jılı G'Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerdin' jumısın bunnan bılay da jaqsılaw ilajlarıG' tuwralı ha'm 1972-jılǵı G'Jaslardı ulıwma orta bilimge o'tkeriwdi tamamlaw ha'm ulıwma bilim beretug'ın mekteplerdi ja'ne de rawajlandırıw tuwralıG' shıg'arılg'an qararlarında oqıw-ta'rbiya jumısların jaqsılaw ha'm mug'allim kadrlardı tayarlawdın' sapasın jaqsılaw ma'seleleri atap ko'rsetilgen. Al, 1977-jıl 22-dekabrdegi G'Ulıwma bilim beretug'ın mekteplerde oqıwshılardı oqıtıw ha'm ta'rbiyalawdı ja'ne de jetilistiriw ha'm olardı miynetke ta'rbiyalaw tuwralıG' qararında ha'r ta'repleme jetisken insanlardı ta'rbiyalaw, elimizde ulıwma minnetli orta bilim beriwdi rawajlandırıw, oqıw-ta'rbiya barısın ja'ne de jetilistiriw ma'seleleri bas wazıypa etip qoyıldı.

4. Metodikag'a baylanıslı ilimiy-metodikalıq a'debiyatlardıń jazılıwı

Qaraqalpaq tili oqıw pa'ni sıpatında 1925-26-jıllardan baslap oqıtıla basladı. 1925-30-jıllar aralıǵında G'A'lipbeG', G'Oqıw kitabıG', G'Egedeler sawatıG', G'Shala sawatlılar ushın oqıw kitabıG' shıg'arıldı. Olar mekteplerde, likbezlerde oqıtıldı.

1927-30-jıllarda til sabag'ına o'z aldına orın berildi. 1928-29-oqıw jılında waqıtsha sabaq jobası ha'm bag'darlaması tiykarında oqıtıla basladı. 1930-jılı G'Qaraqalpaq tiliG' nen en' da'slepki sabaqlıq shıg'arıldı. 1930-34-jılları baslawısh klasslar ushın sabaqlıq, 1934-39-jılları tolıq emes orta mektepler ushın sabaqlıqlar du'zildi. 1934-jılı Q.Ermanov, A.Qıdırbaev ta'repinen 1-ret G'Qaraqalpaq tilinin' grammatikasıG' islenip shıg'ıldı. 1936-jılı 5-6 klasslar ushın sabaqlıq, al 1939-jılı N.Da'wqaraev ta'repinen orta mekteplerge arnalg'an G'Qaraqalpaq tilinin' grammatikasıG' sabaqlıǵı baspadan shıg'arıldı. Sabaqlıqlar du'ziw basqıshların E.Berdimuratov, Q.Pirniyazovlardın' miynetinde bes basqıshqa bo'ledi. Q-basqıshqa, 1924-34-jıllarda qaraqalpaq mekteplerde ha'm likbezlerde oqıtıw ushın ha'm baslawısh klasslar ushın sabaqlıqlar du'zildi.

Ekinshi basqısh (1934-40-jıllar) sabaqlıqlar du'ziliw menen birge mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw qa'liplesti.

U'shinshi basqısh (1941-66) Orıs alfavitine tiykarlang'an sabaqlıqlar du'ziw ha'm jetilistiriw da'wiri.

To'rtinshi basqısh (1966-84) minnetli ulıwma orta bilim beriwge baylanıslı oqıw, oqıtıw metodların islep shıg'ıw da'wiri.

Besinshi basqısh (1984-87) elimizde ulıwma bilim beretug'ın ha'm ka'sipke u'yretetug'ın mekteplerdin' sabaqlıqları. Besinshi da'wir 1991-jıldan keyingi da'wir. Bul da'wirde ta'lim kontseptsiyasın islep shıg'ıldı. Ma'mleketlik ta'lim standartına sa'ykes bag'darlama ha'm sabaqlıqlar islep shıg'ıldı. Bul da'wirde 1998-jıl 13-mayda G'Ulıwma orta ta'limdi sho'lkemlestiriw haqqındaG' qabıl etilgen qararı u'lken a'hmiyetke iye boldı.

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası pa'n sıpatında joqarı oqıw orınlarında oqıtıla baslag'annan keyin qaraqalpaq tilinde de oqıw-metodikalıq a'debiyatlar, maqalalar jazıw za'ru'rligin tuwdı. En' da'slepki metodikalıq a'debiyatlar XX a'sirdin' baslarında-aq jazılǵ'an.

Eraliev B. G'Jan'a a'lipbeni qalay oqitw lazimG' (G'Qizil QaraqalpaqstanG', 1928), Begaliev G. G'Baslawish mekteplerde qaraqalpaq tilinin' metodikasiG' (M., 1930), Bekbaulov U. G'Qaraqalpaq tilinen programma ha'm metodikalıq ko'rsetpeG' (No'kis, 1952), Bekbaulov U. G'Jetti jıllıq ha'm orta mekteplerdin' V-X-klasslarında qaraqalpaq tili ha'm matematika boyınsha oqıwshılardıń u'lgeriwin bahalaw normalarıG' (Nukus, 1954), Esemuratov A. G'Mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw ma'seleleriG' (G'Qizil QaraqalpaqstanG', 1951), G'Qaraqalpaq tilin oqıtıwdın' geypara ma'seleleriG'. (G'Sovet QaraqalpaqstanıG', 1965), Berdimuratov E. G'Ana tili sabag'ında orfografiyalıq normalardı saqlaw ma'seleleriG' (İlimiy-pedagogikalıq ha'm metodikalıq maqalalar jıynag'ı, Nukus, 1971), G'Oqıwshılarda leksikalıq sinonimlerdi durıs paydalanıw ko'nlikpesin arttırıw haqqındaG' (sol toplamda), Kenjebaeva T. G'Atlıqtın' tartım jalg'awların oqıtıw haqqındaG' (ilimiy-metodikalıq toplam, Nukus, 1976) Qutlımuratov B. G'Kelbetlik ha'm onı oqıtıwG' (ilimiy –ped. Toplam, Nukus, 1971), G'Mekteplerde ko'mekshi feyillerdi oqıtıwG' (G'sovet QaraqalpaqstanıG', 1974), Mırzabaev K. G'11 klassta ko'mekshi so'zlerdi oqıtıwG' (İl-ped. Top. 1971) ha'm IV-V klasslarda so'z sostavın u'yretiw ma'selesine (il-ped.topl, 1967). Bug'an qosımsha biz altınshı basqısh etip 1989-97-jıllardı atap o'tpekshimiz. Bul da'wirde qaraqalpaq tiline ma'mleketlik til biyligi beriliwine baylanıslı sabaqlıqlar, oqıw basqa tillerde alıp barılatug'ın mektepler ushın sabaqlıqlar jazıldı. Q993-jılı 15-oktyabrde G'O'zbek mekteplerinde anna tilin oqıtıw kontseptsiyasıG' qabil etilip onda anna tilin oqıtıwdın' tiykarg'ı maqseti etip oqıwshılardı o'z betine pikirlewge, awızeki ha'm jazba pikirlewin rawajlandırıwg'a ayırıqsha dıqqat awdarıldı. Bunnan keyin 1997-jılı 29-sentyabrde qabil etilgen O'zbekstan Respublikasının' Bilimlendiriw haqqındaG' nızamı, Kadrlar tayarlawdın' milliy bag'darlamasının' qabil etiliwine baylanıslı joqarı ha'm orta arnawlı bilimlendiriw ministrliги u'zluksiz talim tizimi uchun wquv adabietlarining Yangi avlodini yaratish kontseptsiyasi qabil etilip, onda sabaqlıqlar du'ziw tiykarg'ı wazıypa etip qoyıldı. Usıg'an baylanıslı ulıwma bilim beretug'ın mektepler ushın sabaqlıqlar, akademiyalıq litsey ha'm kolledjler ushın sabaqlıqlar jazılıp atır. Elektron sabaqlıqlar jazıw tiykarg'ı wazıypa etip qoyılğ'an.

Epikalıq ha'm dramalıq janr

Al, G'O'zbek tilin oqıtıw metodikasında o'zbek tilin oqıw predmeti sıpatında oqıtılıwın bes da'wirge bo'linediG':

Birinshi da'wir -1910-1930-jıllar. Bul da'wirlerde sawat ashıwg'a, ko'rkemlep oqıwg'a ayırıqsha itibar berilgen.

Ekinshi da'wir-1930-60-jıllar. Bul da'wirlerde anna tili pa'n sıpatında oqıtıla baslag'an. Arnawlı oqıw bag'darlamaları ha'm sabaqlıqlar shıg'arıla baslag'an. Og'an arnawlı saatlar ajratılğ'an.

U'shinshi da'wir -1960-1970-jıllar. Oqıw bag'darlamaları ha'm sabaqlıqları shıg'arılıw menen birge anna tilin mekteplerde oqıtıwg'a ayırıqsha itibar berildi.

To'rtinshi da'wir -1970-1990-jıllar. Bul da'wirde til ilimindegi jan'alıqlar mektep sabaqlıqlarına kirgiziledi. Baslawish klasslarda sintaksisti oqıtıw boyınsha ilimiy-metodikalıq miynetler az. Bul boyınsha Q.Pirniyazovtın' G'Baslawish klasslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasiG' (No'kis, 1993) ha'm E.Berdimuratov, Q.Pirniyazovtın' G'Orta mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasiG' (No'kis, 1988). A'.Nasurullaev, Q.Qojanazarovlardın' G'Qaraqalpaq tili sabag'ın ko'rsetpeli oqıtıw ma'seleleriG' (No'kis, 1991), R.Uspatdinovannın' G'Ana tili sabaqlıg'ına metodikalıq ko'rsetpelerG' (No'kis, 1998). Q.Qosnazarov, H.Palwanovlardın' G'Ana tilin oqıtıwda didaktikalıq oynlardı qollanıw texnologiyasıG' (G'UstazG' gazetası, 20-may 2003-jıl), M.Haynazarovannın' G'Maktabda suroq gapning wqıtılıshiG' (Til va adabiet talimi, 1998, N5) maqalarında oqıtıw metodları ha'm usılları boyınsha pikirler ayılğ'an. B.Qutlımuratovtın' G'Qaraqalpaq tilin oqıtıwdın' ayırım ma'seleleriG' (No'kis, 1992), G'Qaraqalpaq tili orfografiyasın oqıtıw usıllarıG' (No'kis, 1993). B.Qutlımuratov, T.Kenjebaevannın' G'Qaraqalpaq tili morfologiyasın oqıtıw usıllarıG' (No'kis, 1996) miynetlerinde orfografiya, grammatikanı oqıtıw, oqıtıwdın' ulıwma ma'seleleri so'z etilgen.

O'zbek tilinde G'ulomov A., Nematov H. G'Ona tili talimi mazmuniG' (Toshkent, 1995) A."ulomov, M.Qadirovlardın' G'Ona tili wqitish metodikasiG' (Toshkent, 2001) miynetlerinde oqıtıw usılları boyınsha, son'g'ı da'wirde oqıtıw metodların jetilistiriwge baylanıslı pikirler ayıl'g'an. Qaraqalpaqstan Respublikasında shıg'atug'mın G'Ustaz jolıG' gazetasında ha'm O'zbekstan Respublikası xalıq bilimlendiriwı ministriginin' G'Til va adabiet talimiG' jurnallarında jan'a pedagogikalıq texnologiya ha'm oqıtıwdın' jan'a metodları boyınsha maqalalar ja'riyalanıp barıladı.

Wo'zin-wo'zi tekseruw ushi'n sorawlar:

1. A'debiy tu'r ha'm janrlar
2. Roman janrı
3. Lirikalıq janr
4. Epikalıq janr
5. Dramalıq janr

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. *Бердимуратов Е., Пирниязов Қ.* Орта мектептерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. Нөкіс, 1988.
2. *Қутлымуратов Б.* Қарақалпақ тилин оқытыўдың айырым мәселелери. Нөкіс, 1992.
3. *Қутлымуратов Б., Кенжебаева Т.* Қарақалпақ тили морфологиясын оқытыў усыллар. Нөкіс, 1996.
4. *Исабаев А.* Қазақ тилин оқытыў методикасы. Ташкент, 2003.
5. *Тўхлиев В., Шамсиева М., Зиядова Т.* Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Ташкент, 2010.
6. *Қутлымуратов Б.* Қарақалпақ тили орфографиясын оқытыў усыллары. Нөкіс, 1996.
7. *Бердимуратов Е., Алланазаров Е.,* 5-класс ушын илимий-методикалық қолланба. Нөкіс, 2003.
8. *Насруллаев Ә., Қожаназаров Қ.* Қарақалпақ тили сабағын көрсетпели оқытыў мәселелир. Нөкіс, 1991.
9. *Пирниязова А.* Қарақалпақ тилин педагогикалық технологиялар тийкарында оқытыў. Нөкіс, 2009.
10. *Уснатдинова Р.* Ана тили сабағына методикалық көрсетпелер. Нөкіс, 1994.
11. *Ғуломов А., Қодиров М.* Она тилини ўқитиш методикаси. Тошкент, 2008.
12. *Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А.* Таълимда инновацион технологиялар. Тошкент, 2008.

Internet va Ziyonet saytlari

[http://www.ziyonet.uz/;](http://www.ziyonet.uz/)

[HTTP://WWW.EDU.UZ/;](http://www.edu.uz/)

4-Tema: Til ha'm a'debiyat pa'nlerin woqi'ti'wda bag'darlama materiallari'n u'yreniw usi'llari'

Jobasi':

1. Til ha'm a'debiyat pa'n bag'darlamalari'ni'n du'ziliw principi'ni ha'm mazmuni'.
2. A'debiyat bag'darlamasi' ha'm sabaqli'qlarda berilgen adebiy janlardi' u'yreniw usi'llari'
3. A'debiy tu'r h'a'm janrlar tipologiyasi.
4. Ko'rkem shig'arma pu'tinligi ha'm sistemali talqilaw.

Tayansh so'zler: *didaktikali'q materiallar, metodika, lekciya, oqitiw metodlari', bag'darlama, dinamikaliq lekciyasi, o'zine tartiw, problemaliq, alternativ kishi lekciyalar, debat lektsiyasi', roli oyin ha'm stimullastiriw lekciya, sabaq bari'si', a'meliy, seminar, metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, ten'ew, litota, ironiya, allegoriya, simvol, janlandiriw.*

Til ha'm a'debiyat pa'n bag'darlamalari'ni'n du'ziliw principi'ni ha'm mazmuni'.

1991-ji'ldan baslap akademiayli'q licey, ka'sip wo'ner kollejlerinde ha'm mekteplerde qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' pa'ni bag'darlamalari' a'hmiyetli joldi' basi'p wo'tti. Bul jolda, ayri'qsha 1997-ji'lda qabi'l yetilgen «Bilimlendiriw haqqi'nda»g'i' ni'zam ha'm kadrlar tayarlawdi'n' milliy bag'darlamasi' ayri'qsha basqi'sh boldi'.

Ma'mleketlik bilimlendiriw standarti' ha'm woqi'w bag'darlamalari' ko'rkem shi'g'armalardi'n' tallaw ta'replerin ha'm belgilep beredi Ko'rnekli metodist M.V.Cherkezova ko'rsetkenimdey: «Milliy mekteplerde shi'g'armalardi' ha'm wolardi' u'yreniw metodtkasi'n tan'law ushi'n ilmiy a'debiyattani'w tiykarlari', a'debiy fakt ha'm ha'diyselerge baylani'sli' tariyx'i'y genetikali'q, tariyx'i'y runksionalli'q ha'm sali'sti'ri'w tipologiyali'q jaqi'nlas'i'wlar birligi tiykar boli'p xi'zmet yetedi» (Cherkezova M.V. V poiskax novix podxodov k sozdaniam uchebnikov po literature. Na materiale uchebnikov po russkoy literature dlya natsionalnoy shkoli-11 literatury vshkole. 2006, №5, s23 (23-27)).

Bag'darlama yen' a'hmiyetli ma'mleketlik hu'jjet boli'p, woni' wori'nlaw ma'jbu'riy. Woqi'ti'wshi'ni'n' tiykar'g'i' wazi'ypasi' ma'mleketlik bag'darlamasi' talaplari'n toli'q ha'm na'tiyjeli tu'rde a'melge asi'ri'wdan ibarat. Sonnan ko're woqi'ti'wshi' woni' toli'q biliw, woni'n' barli'q bo'limleri haqqi'nda ani'q magli'wmatlarg'a iye boli'wi' lazi'm. Bag'darlama woqi'ti'wshi'ni'n' jumi's iskerliginde yen' tiykar'g'i' qural. Wonda a'meliy ha'reketke ko'rsetpe ha'm a'hmiyetli mag'li'yamatnama belgilengen. Ha'zirgi bag'darlamalarda uluwma worta bilim mekteplerinin' barli'q buwi'nlarin' (I-IV klasslar yaki V-XI klasslar) ja'mlegen. «Bilimlendiriw haqqi'nda» g'i' jan'a ni'zam bilimlendiriw dizimindegi bir qatar jan'ali'qlardi' ali'p kirdi. Wonda yendi uluwma worta bilim 1-IX klasslardi' ja'mleydi. Bunnan keyin yese worta arnawli' ka'sip wo'ner bilimlendiriw baslanadi'. Demek, bag'darlamalar ha'm sonnan kelip shi'qqan halda basqa-basqa boladi'. Uluwma bag'darlama qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' pa'ni kursi toli'g'i' menen si'patlap beriledi. Ha'r bir klassta qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' pa'ni kursi'ni'n' mazmuni' ha'm jumi's ta'rtibi, ha'r bir temani'n' a'hmiyeti ko'rsetiledi. Wonda wo'zlestiriliwi lazi'm bolg'an ilimiy-teoriyal'i'q, a'debiy tu'sinikler, shi'g'armalar arqali' soraw-juwap ushi'n aji'rati'latug'i'n saatlar mug'dari', a'debiyattan wo'tkeriliwi ko'zde tuti'lg'an awi'zeki ha'm jazba jumi's tu'rleri, pa'nler arali'q baylani'slar, klasstan ti's woqi'wdag'i' do'retpeler dizimi berilgen. Ma'mleketlik bag'darlaman'i' wori'nlaw tiykar'i'nda woqi'ti'wshi' woqi'wshi'lardag'i' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' pa'nine bolg'an su'yiwshilik, do'retiwshilik, iskerlik, joqari' a'dep-ikramli'li'q da'stu'rlerin jetilistiriw ha'm wo'siriwge tiykar'g'i' itibar beriw lazi'm. Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' pa'ni woqi'wshi'lardi' ko'rkem estetikal'i'q sezimleri ha'm jazba so'ylew ma'deniyati'ni'n' rawajlan'i'wi ushi'n imkaniyat jarati'lg'an.

A'debiyat bag'darlamasi' ha'm sabaqli'qlarda berilgen adebiy janrlardi' u'yreniw usi'llari'

Bag'darlamasi'nda ha'r tu'rli janrlar, do'retpeleri menen tani'si'p baradi'. Wolar arasi'nda qosi'q, maqal, jumbaq, a'psana, yertek, da'stan, gu'rrin', qi'ssa, roman siyaqli' janrlar bar.

Akademiyali'q licey ha'm ka'sip wo'ner kolledjlerinde bolsa bag'dar tu'rine qarap qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' pa'nin woqi'ti'wdi'n' wo'zine ta'n maqset ha'm wazi'ypalari' belgilendi.

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' pa'nin toli'q a'melge asi'ri'wda sabaq u'lken a'hmiyetke iye. Bilimlendiriw tarawi'ndag'i' jan'alani'wlar, sabaqli'qlardi'n' mazmuni' ha'm du'zilisi tu'pten jan'alag'anli'g'i' belgili. Sabaqli'q woqi'wshi'lar biliminin' izbe-iz wo'siwine, licey tiykarg'i' tayani'sh imkan beriw woqi'wshi'lardi'n' joli' yesapqa ali'ni'wi', temalardi'n' ta'rbiyali'q a'hmiyetine beriliwi lazi'm. Wonda milliy ha'm uluwma insani'yli'q qa'diriyatlardi'n' beriliwi, woqi'wshi'lardag'i' joqari' a'dep-ikramli'li'q ha'm estetikalik sezimlerden' rawajlani'w ha'm ta'rbiyaliq ta'replerge ta'sir yetiwi lazi'm.

Ashi'q ayti'w lazi'm, woqi'w qollanbalardi' jarati'w bu'gingi ku'n talaplari'nda artta qalmaqta. Bu'gin jan'a pedagogikalik texnologiyani' paydalani'w, du'nyadag'i' aldi'ng'i' woqi'ti'w usi'llari'n qollani'w pedgogikalik qumi'slarg'a yen'giziw za'ru'rligi sezilmekte.

Ma'mleketlik bilimlendiriw standart woqi'wshi'lardi'n' uluwma bilimge tayarli'g'i'na, mazmuni'na qoyi'latug'i'n ma'jbu'riy minimal da'rejesin belgilep beredi. Ma'mleketlik bilimlendiriw standart woqi'w mazmuni', formalari', qurallari', usi'llari', woni'n' si'pati'n bahalaw ta'rtibin belgileydi. Woqi'w mazmuni'ni'n' wo'zine ta'n yesaplang'an standart qurallari' ma'mleketke qarastli' xi'zmet ko'rsetetug'i'n tu'rli (ma'mleketlik ha'm ma'mleketlik yemes) bilimlendiriw din' wori'nlani'w bari'si' a'melge asi'ri'ladi'.

Sabaqli'q ha'm woqi'w a'debiyatlari'ni'n' jan'a a'wladi'n jarai'w boyi'nsha ha'reketler dawam yetip kelmekte.

Akademiyali'q liceyde woqi'wshi'lar wo'zleri tan'lap alg'an bilimlendiriw bag'dari' boyi'nsha bilimlerin asi'ri'w ha'm pa'nlerdi teren'nen u'yreniwge qarati'lg'an arawli' ka'sip wo'ner ko'likpelerin rawajlandi'ri'w mu'mkinshiligine iye boladi'.

Akademiyali'q licey woqi'wshi'lari' ushi'n du'zilgen Q. Maqsetov ha'm R. Maqsetovalardi'n', «Awi'zeki xali'q do'retpeleri» sabaqli'g'i' (2010-ji'l) a'dewir jan'ali'qlarg'a toli' miynet boli'p tabi'ladi'.

Q. Ja'rimbetov ha'm Q. Worazi'mbetovlardi'n' 2-3-kurs ushi'n du'zilip ati'rg'an Qaraqalpaq a'debiyati' sabaqli'g'i' boli'p yesaplani'wi' mu'mkin.

Bizin' aldi'mi'zda turg'an u'lken metodikalik ma'selelerden' biri metodist ali'mlarg'a tiyisli. Wolar zaman talaplari'na muwapi'q woqi'w metodikalik a'debiyatlardi' jarati'p beriw bari'si'nda respublikalik bilimlendiriw mu'mkinshilikleri aldi'nda ko'p sanli' woqi'ti'wshi' ha'm studentler aldi'nda qari'zdar boli'p turi'pti'. Bu'gin filologiyali'q tallawdi'n' a'hmiyetli ma'selelerin sheshiwde jan'a pedagogikalik texnologiyalardi' woqi'w bilimlendiriw tarawlarinda tezirek a'melge asi'ri'w kerek. Sabaqli'qlar a'depte bilimlendiriw basqi'shlari'na arnalg'an boladi'. Uluwma worta bilim beriw mekteplerinde wolardi'n' klasslari', akademiyali'q licey ha'm ka'sip wo'ner kolledjlerinde basqi'shlar ko'rsetiledi. Ayri'm baspadan shi'qqan qollanbalarda ha'm sabaqli'qlarda joqari', worta arawli' ha'm uluwma worta bilim beriw mektepleri ushi'n arnalg'an dep ko'rsetilgen. Bunday boli'p berilgen materiallar sabaqlarda wo'tiletug'i'n materiallar qaytalani'p ketetug'i'nday seziledi.

A'debiy tu'rler ha'm janrlar.

Olardin' formalari. Janr frantsuz so'zi bolip, tu'r, jnis degendi an'latadi. Janr ko'rkem so'z o'nerinin' rawajlaniwinin' barisinda qa'liplesken tu'rler bolip esaplanadi.

A'debiy janr degende estetikalik sezimlerden' beriw usillari, ko'rkem su'wretlew sha'rtleri, tematikalik, mazmunliq qa'siyetleri bir-birine uqsas yamasa ku'ta' jaqin bolg'an shig'armalardin' toparina aytiladi.

Aristotel zamaninan berli a'debiyatti tu'rlerge bo'liwdin' da'stu'riy u'sh tu'ri bar. Olar

epika, lirika h'a'm drama.

Epos termini a'debiyatniw iliminde eki ma'niste qollaniladi: birinshisi-uliwma epikalıq shıg'armalar ma'insinde, ekinshisi-xalıq eposlar, xalıq da'stanları ma'nisinde. Epikalıq shıg'armalardıń tiykarg'ı janrlıq belgisi – bul syujet (waqıya).

Lirika – bul sırtqı ortalıqtın ta'sirinen payda h'a'r qıylı sezim-tuyg'ılardı beretug'in a'debiyatın bir tu'ri. Lirikalıq qah'arman lirikalıq shıg'armalardıń oraylıq tulg'ası. Qosıqta lirikalıq qah'arman menen shayır obrazın aljastırıwǵa bolmaydı.

Drama janrında syujet, tiykarınan, personajlardın is-h'a'reketleri arqalı ko'rsetip beriledi. Sonlıqtan onın ekinshi o'miri teatrda bolıp tabıladı. Dramanın ishki janları: tragediya, komediya, drama.

Ko'rkem shıg'arma pu'tinligi ha'm sistemalı talqlaw.

Ko'rkem til. Ko'rkem a'debiyat tili – uliwma a'debiy tildin bir tu'ri. Ol tek xabarlaw quralı bolıp qalmastan adamǵa ruwxıy azıq, estetikalıq zawıq bag'ishlaydı.

Tildin ko'rkemligin ko'teriw ushın, onın ma'nisin teren'lestiriw ushın leksikalıq elementler ko'birek xızmet etedi. Mısalı, antonimler, omonimler, sineonimler, frazeologizmler, arxeologizmler, neologizmler, dalektizmler, varvarizmler, jargonlar h'.t.b. ko'p qollaniladi.

Ko'rkem su'wretlew qurallarının ken' tarqalg'an tu'ri – troplar – basqa na'rsege aynalıw, o'zgeriw ma'nisin an'latadı. Ko'rkem shıg'armada troplar bir na'rzeni su'wretlew ushın so'zdin tu'pkilikli ma'nisinde emes, al basqa o'zgergen, awıspalı ma'nisinde beredi.

Troplardıń bir neshe tu'rleri bar: metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, ten'ew, litota, ironiya, allegoriya, simvol, janlandırıw h'.t.b.

Poetikalıq sintaksis. Ha'r bir jazıwshının o'zine ta'n ga'p quraw usılı bar. Jazıwshı shıg'armaların ga'p qurılısın tu'rli formalar: qısqa, uzın etiwı mu'mkin. Usılayınsha, ol o'zi jazıp atırg'an tildi poetikalıq, grammatikalıq jaqtan baytıadı.

Jazıwshı o'zinin talg'amına qaray, shıg'armaların oqıwshılardıń qanday toparına bag'ishlawına qaray ga'p qurılısın a'piwayı du'ziwi mu'mkin.

Ko'rkem su'wretlew usılları. Ko'rkem su'wretlew usılları a'debiyatniwda figuralar degen termin menen de ataladı. Figuralardıń bir neshe tu'rleri bar: antitezalar, inversiyalar, gradatsiyalar, qaytalawlar h'.t.b.

Antiteza. (Grekshe "antithesis" –qarama-qarsı degendi bildiredi). Ko'rkem shıg'armada waqıyalar, obrazlar, tu'sinikler bir-birine qatan' qarama-qarsı qoyılsa, antiteza usılı kelip shıg'adı.

Inversiya latinsha-invrzio-orın almastırıw degen ma'nisti an'latadı. Ko'rkem tekste avtordın stilistikalıq maqset penen so'zlerdin ma'nisi boyınsha izbe-izligin, grammatikalıq ta'rtibin buzıp, a'dettegiden basqa ornalastırıwı inversiya dep ataladı. Inversiya usılı tekstin ko'rkemligin ku'sheytıw ushın, qosıqtın yamasa prozanın ta'sirshen'ligin arttırıw ushın qollaniladi. Inversiyada baslawshılar ga'ptin izinde, bayanlawıshlar basında jaylasa beriwı mu'mkin.

Gradatsiya – o'rlaw degen ma'nisti bildiredi. Qosıq tekstinde oy-pikir h'a'm sezimlerin to'mennen joqarıǵa ku'sheyiwi yaki joqarıdan to'menge tu'siwı.

Qaytalaw – ko'rkem shıg'armalarda onın ta'sirshen'ligin ku'sheytıw, ideyanı o'tkirlestiriw, qah'armanlardın ishki du'nyasın da teren'irek ashıp ko'rsetiw ushın qollanilatug'in sintaksislik usıl.

Qosıq qurılısı. Qosıq – ko'rkem tildin bir forması. Qosıq h'a'm ko'rkem obraz. Qosıq qurılısının tiykarları: ırg'aq (ritm), intonatsiya, qosıq o'lshepleri, qosıq ba'ntleri, uyqaslar.

Qosıq en' birinshi na'wbette ırg'aqqa (ritmge) tiykarlang'an bolıwı, yag'nıy qosıqtın tili ko'terin'ki, emotsional ta'sirshen' h'a'm ekspressivlik qa'siyetlerge iye bolıwı tiyis.

Qosıq o'lshepleri. Qosıq o'zinin ta'biyatı boyınsha qatan' o'lsheplerge bag'ınadı. Du'nya a'debiyatında 5 qosıq o'lshepi bar. Qaraqalpaq a'debiyatının qosıq o'lshepi – bul barmaq (sillabika) o'lshepi.

Qosıq qatarlarının belgili bir juwmaqlang'an, tamamlang'an oy-pikirdi yamasa sezimlerdi

beretug'ın toparına ba'nt delinedi yamasa strofa dep ataladı.
Uyqaslar qosıqtı seslik jaqtan sho'lkemlestiriwde u'lken a'h'miyetke iye. Xalıqaralıq terminologiya menen rifma dep ataladı.

Wo'zin-wo'zi tekseruw ushi'n sorawlar:

1. Til ha'm a'debiyat pa'n bag'darlamaları'ni'n' du'ziliw principleri ha'm mazmuni'.
2. A'debiyat bag'darlamasi' ha'm sabaqli'qlarda berilgen adebiy janlardı' u'yreniw usi'llari'
3. A'debiy tu'r h'a'm janlar tipologiyası.
4. Ko'rkem shıg'arma pu'tinligi ha'm sistemalı talqılaw.
5. Ko'rkem su'wretlew usılları.
6. Qosıq qurılısı ha'm woni'n' tu'rleri

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. *Азизхожаева Н.Н.* Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. –Тошкент: 2006.
2. *Азизхожаева Н.Н.* Педагогические технологии в подготовке учителя. –Тошкент: 2000.
3. *Фуломов А., Қодиров М.* Она тили ўқитиш методикаси. –Тошкент: 2001.
4. *Қутлымуратов Б.* Қарақалпақ тилин оқытыўдың айрым мәселелери. -Нөкис: 1992.
5. *Тухлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т.* Ўзбек тили ўқитиш методикаси. –Тошкент: 2010.
6. *Исабаев Э.* Қазақ тілін оқыту методикасы. –Тошкент: 2003.
7. *Қутлымуратов Б., Кенжебаева Т.* Қарақалпақ тили морфологиясын оқытыў усыллары. -Нөкис: 1996.
8. *Фуломов А., Нєматов Қ.* Она тили таълими мазмуни. –Тошкент: 1995.
9. *Мирзақулов Т.* Грамматикани ўқитишнинг лингвистик асослари. -Тошкент, 1994.
10. *Ишмухаммедов Р., Абдуқадиров А., Пардаев А.* Таълимда инновацион технологиялар. –Тошкент: 2009
11. *Тўхлиев Б.* Адабиуот ўқитиш методикаси. (ўқув кулланба), Тошкент, «Ўзбекистон миллий кутубхонаси» нашриюти, 2010.
12. *Пахратдинов Ә.* Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. (сабақлық), Нөкис, «Билим», 2004
13. *Хусанбоева Қ.* Адабиуот – манавият ва мустақил фикр шаклландириш омили. Тошкент, «Ўзбекистон миллий кутубхонаси» нашриюти, 2009.
14. Кадрлар таярлаўдың миллий бағдарламасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2000.
15. *Пахратдинов Ә.* Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Нөкис, «Билим», 2014.

5-Tema: A'debiyat teoriyalı'q ilimlerin' rawajlanı'wi'

JOBASI':

1. A'debiyattanıwdag'ı akademiyalıq mektepler
2. Ko'rkemlik teoriyası
3. Ko'rkem a'debiyat spetsifikası
4. Ko'rkem shıg'arma pu'tinligi
5. A'debiy tu'r h'a'm janrlar tipologiyası

Tayansh so'zler: a'debiyattanıwdag'ı akademiyalıq mektepler, ko'rkemlik teoriyası, ko'rkem a'debiyat spetsifikası, ko'rkem shıg'arma pu'tinligi, a'debiy tu'r h'a'm janrlar tipologiyası

A'debiyattanıwdag'ı akademiyalıq mektepler.

A'debiy shıg'armaların' janrlıq qa'siyetlerin u'yreniw en' a'hmiyetli metodikalıq ma'selelerden esaplanadı. Belgili metodistler Q.Yuldashiev, B.Tuxliev, Q. Husanbaeva, A'. Paxratdinovlar metodikalıq miynetlerinde bul ma'selege ayırıqsha toqtap o'tken. Sonlıqtan a'debiyatshı mug'allım sabaqlarında ha'rbir janrdın' o'zgesheliklerin oqıwshılarg'a u'yretip barıwı metodikalıq jaqtan maqsetke muwapıq boladı. A'debiy janrlar sabaq barısında ha'rqiylı usıllar menen tu'sindiriledi. Janrlardıń oqıtılıw o'zgesheliklerine dıqqat awdarıp, a'debiyat sabaqlarında olardıń o'tiliw usılların ha'm o'zgesheliklerin anıqlawda ha'rbir pa'n mug'allimnen metodikalıq sheberlik talap etiledi.

Erteklər baslawısh klasslardan baslap u'yreniledi. Sonlıqtan mektep bag'darlamasında erteklerge ko'birek saatlar ajratıladı. Oqıwshılarg'a ertektin' mazmunı, qaharmanlardın' isha'reketleri boyınsha gu'rrin'lesiw metodı menen tu'sinikler beriledi. Ertektin' ta'rbiyalıq ta'replerine itibar qaratılıp, ondag'ı jaqsılıq, miynetli su'yiw, Watang'a degen muhabbat, unamlı qaharmanlardın' jaqsı qa'siyetleri, jaqsılıqtın' jamanlıq u'stinen jen'isi, doslıq, qaharmanlıq ha'm joqarı adamgershilik pazıyletler aytıladı. Oqıwshılar ertektin' syujeti, obrazları, jıynalıwı, izertleniwı, ta'rbiyalıq a'hmiyeti, tu'rleri ha'm o'zgeshelikleri tu'sindiriledi. Bunda aralas, birlesken, jan'a bilim beriw, konferentsiya usag'an sabaq tu'rleri ha'm gu'rrin'lesiw, lektsiya, interaktiv metodlar paydalanılıp barıladı. Erteklernin' janrlıq qa'siyetleri aytılıp o'tiledi.

Naqıl-maqallardı oqıtıwda sabaq tu'rleri ha'm metodlar sheberlik penen qollanıwı lazım. Da'slep naqıl menen maqaldın' ayırmashılıg'ı tu'sindiriledi. Bul awızeki do'retpezinin' tu'ri uzaq tariyxıy da'wirlerdi basınan o'tkerip atadan balag'a, awızdan awızg'a o'tip, xalıqtın' milliy baylıg'ı bolıp saqlanıp kelgen. Naqıl-maqallardıń doslıq, watan haqqında, miynet etiw, a'dillik, haqıyqatlıq, ta'biyat qubılısları, tazalıq, den sawlıq, jil ma'wsimleri, an'shılıq, diyxanshılıq, dinge baylanıslı qollanıwı oqıwshılarda u'lken ta'sir qaldıradı. Sabaq barısında naqıl-maqallardıń ta'rbiyalıq a'hmiyeti milliy g'a'rezsizlik ruwxında ken' ma'nide tu'sindiriliwi lazım. Bul ma'sele en' za'ru'rli metodikalıq talaplardan sanaladı.

Oqıwshılarg'a jumbaq ha'm jan'iltpashlardı oqıtıwda to'mendegi metodikalıq ko'rsetpelerdi esapqa alg'an maqul:

- Sabaqta bul janrlardı tu'sindirgende awızeki xalıq do'retpezi ekenligi;
- Jumbaqtın' sheshimin mu'mkinshiligi bolg'ansha oqıwshılardıń o'zleri tabıwg'a jag'day jasaw;
- Sabaqta jumbaq sheshimin tabıwda qosımsha soraw beriw;
- Jumbaqlardı oqıtıwda su'wretlerden paydalanıw;
- Jumbaq ha'm jan'iltpashlardı ko'rkem oqıtıw arqalı oqıwshılarg'a estetikalıq ta'rbiya beriw;
- Jan'iltpashlardı sabaqta u'yretiw arqalı oqıwshılardıń durıs ha'm shaqqan so'ylew uqıplıg'ın rawajlandırıw;

Lirikalıq shıg'armalardı ha'r tu'rli o'tiw usılları bar. Ko'rkem a'debiyatın' janrı sıpatında lirikanı o'tiwdin' tiykarı – qosıqlardı ko'rkem oqıw ha'm og'an ma'ni beriw, ha'r ta'repleme

tallaw jasawdan ibarat. Mug'allimnin' kiris so'zinde qosıqlarg'a tu'sinik beriledi. Qosıqtın' tekstin da'slep klassta tolıq oqıw kerek. Lirikalıq qosıqlardı oqıg'anda og'an o'z mu'na'sibetin ko'rsetip turatug'ın tondı, dawıs ırg'ag'ın tabıw ju'da' a'hmiyetli. Mazmunın tu'siniwge za'ru'r bolg'an biytanı so'zlerdin' ba'ri oqımastan aldın beriledi, oqıwshılar so'zlerdin' ma'nisin tu'singennen keyin qosıqlarg'a tallaw islenedi. Tallaw olardıń ruwxıy du'nyasın bayıtadı. Lirikalıq shıg'armalardı tallaw arqalı oqıwshılar sanasında ta'lim ta'rbiya ma'seleleri qa'liplestirilip barıladı.

Ko'rkemlik teoriiyası.

«Ha'mme na'rseni oqıy beriw jaramaydı Qa'lbinde tuwılg'an sorawlarg'a juwap berealaturg'ın kitaplardı oqıw kerek (L.N.Tolstoy) Ko'rkem shıg'armanı tallaw ha'm ko'rkem shıg'arma u'stinde islew basqıshları en' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri. Tallawdın' maqseti, wazıypası, du'zilisi, o'zine ta'n mazmunı bar. Biraq olardı ha'r dayım bir tu'rli boladı dep oylamaw kerek. Ha'r bir do'retiwshinin' shıg'arması menen baylanıslı tallaw ha'm o'zine ta'n o'zgeshelik penen u'yreniw talap etiledi Safo Matjannın' aytıwınsha »Haslında kitap oqıwshı jazıwshı sıyaqlı do'retiwshı. Ol do'retpe u'yreniw barısında avtordın' iskerligin ta'kirarlaw jolınan bardı. Jazıwshı do'retiwshiliginin' qunlılıg'ı sonda, ol qıyalında payda bolg'an pikirlerdi, ideyalardı a'debiy qaharmanlardın' is-ha'reketi, gu'resleri mısasında anıqlastırsa, kitap oqıwshısı kerisinshe-a'debiy qaharman is-ha'reketi, gu'resleri ta'sirinen ulıwma shıg'arıw jolın tutadı? (Safo Matjan. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. 49-50) Barlıq tallawlar ushın qoyılatugın tiykragı talap-ilimiyligi. Teoriyalıq tiykarlarg'ı, ko'rkem-estetikalıq talaplarg'a juwap bere alatug'ın tallaw oqıwshının' haqıyqıy ja'rdemshisi bola aladı.

Ko'rkem shıg'armanı tallawda oqıwshılardıń jas o'zgeshelikleri esapqa alınıwı lazım. M.Da'ribaevtın' «Altın ju'zik» gu'rriń'-ertegin tallaw bolsa, T.Qayıpbergenovtın' «Qaraqalpaq da'stanı», Sh.Seyitovtın' «Jaman shıg'anaqtag'ı Aq tuba», K.Raxmanov «Aqıbet» romanların tallaw metodikalıq talaplardan esaplanadı. Bul romanlardın' ta'rbiyalıq a'hmiyetin 5-klass oqıwshıları o'zlestire almaydı. Ondag'ı syujet, kompoziciya, obraz jasawdag'ı o'zgesheliklerge tu'sinbeydi. Sonlıqtan bunday do'retpelerdi Oqıwshılarg'a ha'm akademiyalıq liceydin' 3-kurs oqıwshılarına tallap u'yretken maqul boladı. Sonlıqtan ko'rkem shıg'armalardı tallaw barısında onıń ta'rbiyalıq a'hmiyetine ha'm janrlıq o'zgesheliklerine ayrıqsha toqtap o'ttkeni durıs. Folklor yaki jazba a'debiyat u'lgisi, do'retiwshinin' o'mir bayanın, epikalıq, lirikalıq, dramalıq shıg'armalardı do'retiw sheberliklerin tallag'anda pedagogikalıq maqsetlerdi ko'zde tutqan maqul. Bul ta'replerine itibar berilmese go'zlegen tiykarag'ı maqset na'tiyjesiz bolıp qala beredi. Metodist alım M.Mirkasımov ko'rsetip o'tkenindey: A'debiy tallaw qosıq yaki prozalıq shıg'armalardı ko'rkem oqıwdan baslanadı. Oqıw dawamında do'retiwshı jaratqan oy-pikirler tu'siniledi o'zlestiriledi, qorg'aladı, oqıwshının' ko'z aldında jaratılğ'an poetikalıq sheginis yaki hayat, sırtkı ha'm ishki ha'reketler, tuyg'ı arqalı seziledi. Usınnıń ta'sirinen ko'rinislerdi jaratıwda shayıy ya jazıwshının' sheberligi kerek.

A'debiyat bag'darlamasında berilgen ko'rkem shıg'armalardı tallawg'a tiyisli geypara pikirler, kirisiw sabaqları, a'debiy oqıw, shıg'armalardıń mazmunın o'zlestiriw ha'm bekkemlewege baylanıslı temalardıń ishinde de qısqasha so'z boldı. Biraqta, bular ko'rkem shıg'armanı o'tiwde a'hmiyetli shıg'armalardı qarastırg'anı menen tallawdın' o'zi emes. A'debiy shıg'armanı tallaw-a'debiyattı u'yreniwdin' en' qıyın ha'm juwapkershilikli bo'limi.

Bag'darlamadag'ı berilgen ko'rkem shıg'armalardı anıq tallawg'a shekemgi ju'rgizilgen jumıs tu'rlerinin' o'z aldına qoyatug'ın maqsetleri bar. O'z usıllarına iye. Bulardıń ba'rin jıyınalıp aytqanda tallaw jumısına kirispe sıpatında dep qarawg'a boladı. Usıg'an qarap shıg'armanı tallawdı o'z aldına tallawg'a shekemgi jumıslardı o'z aldına bir-birinen bo'lek turg'an, bir-birinen g'a'rezsiz na'rse sıptında qarawg'a bolmaydı. Tallawdın' oydag'ıday sapalı o'tkeriliwi, og'an oqıwshılardıń jeterli tu'singen bolıwı sol jumıslarg'a da tikkeley baylanıslı.

Ko'rkem a'debiyat specifikasi.

A'debiy shig'armani tallawdı, onın' u'zindilerin tallaw arqalı oqıwshılar, onın' ideyalıq mazmunı, obrazları menen janrlıq sıpatlar menen tanısadı. Shig'armanın' avtorı tuwralı belgili tu'sinikke iye boladı. Shig'armanı tallaw barısında tekstti tutas tu'rinde de, ayırım bo'leklerge ajratıp ta u'yreniwge tuwra keledi. Biraq sog'an qaramastan tallaw metodologiyalıq, pedagogikalıq jaqtan talapqa juwap beretug'ın bolıwına izbe-izlikte ju'rgiziliwine kesent keltirmeydi. Sonın' menen birge shig'armanı tallawda tiykarg'ı bir qatar printsipleri bar. Solardıń ayırımlarına dıqqat awdarg'anımız maqul.

1. Tariyxıy printsip boyınsha a'debiy shig'armalardı tallawda su'wretlengen shınlıq turmısqa jazıwshının' qatnası menen xarakterlenedi. Ko'rkem shig'armanın' teması, ideyası, onda su'wretlengen waqıyaların' qanday da'wirge tiyisliligi, sol da'wirdin' qalayınsha sa'wlelengenligin u'yrengende, jazıwshının' o'zi jasap turg'an da'wirge ko'zqarasın da dıqqattan shette qaldırmaw kerek. Basqa xalıqlardag'ı sıyaqlı qaraqalpaq mekteplerindegi a'debiyat bag'darlamasında tu'rli da'wirdegi shig'armalar bar. Sonlıqtan da ha'r bir da'wirdin' shig'armaların u'yreniwdegi usıllar birdey emes. Shig'armanı tallawg'a baylanıslı oqıwshılardıń dıqqatın awdaratug'ın ma'selelerdin' iri baslıları: a) shig'armada qanday waqıya sa'wlelengenligi; b) usı waqıyalar qanday bag'ıttan sa'wlelengenligin anıqlawdan ibarat bolıwı tiyis. A'debiy shig'arma shınlıq turmıstın' ko'rkemlik sa'wlesi sıpatında o'zi do'regen tariyxıy jag'daydan g'a'rezli, sonın' menen birge ol tariyxıy a'debiy fakt sıpatında turmısqa ku'shli ta'sir tiygizedi. Onı o'zgeriwde ha'reketinen qural bola aladı. Baspa so'z arqalı yamasa awızsha taralıw menen de shig'arma oqıwshılar ja'miyetshiliginig' sanasına, Erkine ta'sir etedi. Sonlıqtan da onı tallag'anda shig'armada sa'wlelengen oy-pikirler, sol oy-pikirlerdin' qaysı da'wirge tiyisli ekenligin anıqlaw, usılları negizinde shig'armalardıń ja'miyetlik siyasiy a'hmiyetin tanıstıwg'a na'zer awdarılıwı kerek. Ha'r bir shig'armag'a tiyisli bolg'an tariyxıy qatnas mug'alimnen sol shig'armalardıń o'zi sa'wlelendirip otırg'an da'wiri menen baylanısın anıqlaydı, shig'armanın' ovtorın' o'z watanın perzenti sıpatında baxalı tu'sindiriwdi qatan talap etedi. Biraqta ha'r bir shig'armag'a tariyxıy qatnastı anıqlawdıń shegi bolıwı tiyis. Geyde ol ayırım shig'armalarg'a, bolmasa jazıwshılardıń o'mirbayanına baylanıslı qaralırılıwı mu'mkin.

2. Mazmun ha'm forma birliği printsipi boyınsha shig'armanı tallaw-a'hmiyetli orın tutadı. Tallaw barısında shig'armanın' mazmunı menen forması organikalıq birlikte u'yreniledi. Ulıwma qabil etilgen qag'ıyda tiykarında, mazmunsız forma bolıwı yamasa formasız mazmun bolıwı mu'mkin emes. Bular teren' filosofiyalıq ma'selen, olar bir-birisiz jasay almaydı. Mazmun jetekshilik etedi. Forma og'an bag'ınıshlı. Biraq formadan tısqarı turg'an mazmundı biliw qıyın. Demek bular ha'reketshen' terminler. Ko'rkem shig'armanı u'yreniwdin' birden-bir tuwrı jolı mazmunın' qanday formada berilgenligi yamasa formanın' qanday mazmunda sa'wlelendirgenligin anıqlaw bolıp esaplanadı.

Ko'rkem shig'arma pu'tinligi.

Ko'rkem a'debiyatta dramalı'q shig'armaların' mazmunı bul onın' ideyalıq tematikalıq tiykarı yag'nıy shig'armada sa'wlelengen turmıs shınlıg'ı, ogan jazıwshı ta'repinen berilgen baha. Bılayınsha aytqanda shig'armanın' idyalıq tematikalıq mazmunı degenimiz jazıwshı idyaların' sistemasına, su'wretlengen waqıyalarg'a aytamız. Demek, ko'rkem shig'armanın' qalg'an elementlerinin' barlıg'ı obrazlar sisteması, kompozitsiyası, til onın' forması boladı. Biraq ko'rkem shig'armanın' mazmunı menen formasın usılayınsha bo'liniwi sha'rtli xarakterge iye emes.

3. Pedagogikalıq printsip mu'g'allimnin' ulıwma didaktikalıq qag'ıydalardı, pedagogikalıq jag'daylardı esapqa alıwdı talap etedi. Oqıwshılardıń a'debiy tayarlıg'ın, tallap atırg'an temanın' ulıwma temalar arasında alatug'ın ornı, ajratılıg'an saattın' ko'lemi, oqıwshılardıń jas o'zgesheligi menen klass jag'dayları tallawda alınıwı talap etiledi. Ko'rkim shig'armanı tallaw barısında onın' o'zine ta'n bolg'an o'zgesheligi esapqa alınadı, ha'tteki bir janırdag'ı shig'arma bolmasın ol ha'r tu'rli pedagogikalıq sheberlikti, o'tiw usılın talap etiwı mu'mkin.

Solay etip bag'darlamadag'ı ko'rkem do'retpelerdi tallawdı to'mendegi ma'selelerge itibar beriw lazıw:

1. Shıg'armanın' teması
2. Qatnasıwshılardıń' obrazı.
3. Kompazitsiyası 4. Tili. 5. İdeyalıq mazmunı, emotsiallıg'ı: 6. Janrlıq sıpatı: 7. Ja'miyetlik siyasiy a'hmiyeti.

Bul arnawlı jarakterge iye emes, sonlıqtan shıg'armanı qalay tallaw mu'mkinligin a'debiyatshı mug'allım ha'r bir shıg'armanın' sıpatına qarap tan'laydı. Shıg'armanın' teması tuwralı okıwshılarg'a da'slepki tu'sinikler beriledi. Ayrım shıg'armalardı tema o'zinen-o'zi belgili boladı. A'jiniyaz «Sa'wdigim», «Bozataw», «Berdan», «Ampngeldi», «Aydos baba», ha'm tag'ıda basqalar. Sonın' menen birge oqıwshılardıń' temanı teren'irek tu'siniwine itibar beriw kerek. Sonday-aq shıg'armanın' temasın onıń' idyalıq-emotsiyalıq mazmunı menen baylanıstırıp u'yreniw talap etiledi.

Qatnasıwshılardıń' obrazın tu'sindiriw mug'alliminen juwapkershilik talap etedi. Ko'rkim a'debiyatın' tiykarg'ı obektti-adam, onıń' ja'miyetlik qatnasıqları, baylanısları. Jazıwshı Adam obrazın tiykarg'a alıp o'mirinin', turmıs tirishiligini, basqalar menen qatnasıq, isin su'wretleydi. Ko'rkem a'debiyatta orın alg'an ha'r tu'rli bag'ıtlarg'a, metodlarg'a stilge, janrlarg'a baylanıslı adamnıń' su'wretleniwi ha'r qıylı bolıp keledi.

A'debiy shıg'armalardıń' obrazın' tallag'anda shıg'armanın' ko'lemine, janrlıq sıpatına baylanıslı olardı baslı ha'm ekinshi da'rejeli qaharmanlag'a ajratıw lazım.

A'debiy shıg'armalardıń' kompozitsiyalıq u'yretiw barısında turmıs shınlıg'ın sa'wlelendiriwin a'debiy shıg'armalardıń' a'hmiyetleri, bolıp, tarwlarıdıń' arasındag'ı baylanıs ha'm bul bilimlerdin' tutas shıg'armag'a bolg'an qatnası esapqa alınadı.

A'debiy shıg'armalardıń' kompozitsiyası bir sxemaga qurılmaydı, o'ytkeni insan xarakterleri, waqıyalar, olardıń' rawajlanıw, baylanısw, shiyelenisiw mu'mkinshiligi bir qıylı emes. Sol sebepli kompozitsiyanıń' ha'r tu'rli qurılıdı lirikalıq janrdı adam xarakterin jasaw, waqıyalardı rawajlandırıw maqset etiledi.

Bag'darlamag'a kirgen ha'r bir jazıwshınnıń' o'mirbayanın u'yreniw, onıń' shıg'armalarına tu'sinik yamasa kirisiw sıpatında qaraladı.

Qaraqalpaq a'debiyatın' bag'darlamasında:

Ulıwma worta bilim beriw mekteptin' woqıwshıları, ko'rkem shıg'armalardan basqa klassik jazıwshılardıń' ha'm XX a'sirdegi qaraqalpaq jazıwshılarının' qısqasha wo'mir bayanların woqıydı. Bul wo'mirbayanlar woqıwshılarg'a u'lken maqsetler, jaqsı ha'm teren' woy sezimler menen ruwxlang'an wo'mir obrazların ko'rsetedi. Jazıwshınnıń' wo'mirbayanın wo'tiw arqalı woqıwshılar wolardıń' wo'z watanı menen xalıqına shın berilgenliginen, adamgershiliginen pida'kerlik miyneti menen yerliklerinen u'lgi aladı. Bag'darlama berilgen ha'r bir jazıwshınnıń' wo'miri ha'm do'retiwshiligi jaslarg'a teren' ta'rbiyalıq ha'm bilim beriwshilik a'hmiyetke iye. A'debiy shıg'arma shınlıq turmıstın' ko'rkemlik sa'wlesi sıpatında wo'zi do'regen tariyxıy jag'daydın' g'a'rezli, sonın' menen birge wol tariyxıy a'debiy fakt sıpatında wo'zi do'regen tariyxıy jag'daydan g'a'rezli, sonın' menen birge wol tariyxıy a'debiy fakt sıpatında turmısqa ku'shli ta'sir tiygizedi. Wonı wo'zgeriwde ha'reketshen' qural bola aladı.

A'debiy tu'r h'a'm janrlar tipologiyası.

Baspa so'z arqalı yamasa awızsha taralıw menen de shıg'arma woqıwshılar ja'miyetshiliginiń' sanasına, yerine ta'sir yetedi.

Sonlıqtan da wonı tallag'anda shıg'armada sa'wlelengen woy-pikirler, sol woy-pikirlerdin' qaysı da'wirge tiyisli yekenligin anıqlaw, usılları negizinde shıg'armalardıń' ja'miyetlik siyasiy a'hmiyetin tanıstırıwga na'zer awdarılıwı kerek. Ha'r bir shıg'armag'a tiyisli bolg'an tariyxıy qatnas mug'allimnen sol shıg'armalardıń' wo'zi sa'wlelendirip wotirg'an da'wiri menen baylanısın anıqlawdı, shıg'armanın' avtorın wo'z waqtın' perzentı sıpatında bahalı tu'sindiriwdi qatan' talap yetedi. Biraqta ha'r bir shıg'armag'a tariyxıy qatnası anıqlawdıń' shegi bolıwı tiyis.

Geyde ol ayrım shıg'armalarg'a, bolmasa jazıwshılardıń' wo'mirbayanına baylanıslı qaratılıwı mu'mkin.

2. Mazmun ha'm forma birligi printsipi boyinsha shig'armani tallaw-a'hmiyetli worin tutadi. Tallaw barisinda shig'armanin' mazmunu menen forması worganikalıq birlikte u'yreniledi. Ulıwma qabil yetilgen qag'ıyda tiykarında, mazmunsız forma bolıwı yamasa formasız mazmun bolıwı mu'mkin yemes. Bular teren' filosofiyalıq ma'sele, wolar bir-birisiz jasay almaydı. Mazmun jetekshilik yetedi. Forma wog'an bag'ınıshlı. Biraq formadan tısqarı turg'an mazmundı bilıw qıyın. Demek bular ha'reketshen' terminler. Ko'rkem shig'armanı u'yreniwdin' birden-bir tuwrı jolı mazmunın qanday formada berilgenligi yamasa formanın' qanday mazmunda sa'wlelendirgenligin anıqlaw bolıp yesaplanadı.

Ko'rkem a'debiyat shig'armalarınin' mazmunı bul wonın' ideyalıq tematikalıq tiykarı, yag'nıy shig'armada sa'wlelengen turmıs shınılıg'ı, wog'an jazıwshı ta'repinen berilgen baha. Bilayınsha aytqanda shig'armanın' ideyalıq tematikalıq mazmunı degenimiz jazıwshı ideyalarınin' sistemasına, su'wretlengen waqıyalarg'a aytamız. Demek, ko'rkem shig'armanın' qalg'an elementlerinin' barlıg'ı obrazlar sisteması, kompoziciyası, til wonın' forması boladı. Biraq ko'rkem shig'armanın' mazmunı menen forması usılayınsha bolıwı sha'rtli karakterge iye emes.

3. Pedagogikalıq princip mug'allimnin' ulıwma didaktikalıq qag'ıydaldı, pedagogikalıq jag'daylardı yesapqa alıwdı talap yetedi. Woqıwshılardıń a'debiy tayarlıg'ı, tallap atırg'an temanın' ulıwma temalar arasında alatug'ın wornı, ajratılğ'an saattın' ko'lemi, woqıwshılardıń jas wo'zgesheligi menen klass jag'dayları tallawda alınıwı talap etiledi.

Ko'rkem shig'armanı barisında wonın' wo'zine ta'n bolğ'an wo'zgesheligi yesapqa alınadı. Ha'tteki bir janrdag'ı shig'arma bolmasın wol ha'r tu'rli pedagogikalıq sheberlikti, wo'tiw usılın talap yetiwi mu'mkin.

Solay yetip bag'darlamadag'ı ko'rkem do'retpelerdi tallawda to'mendegi ma'selelerge itibar beriw lazım:

1. Shig'armanın' teması; 2. Qatnasıwshılardıń obrazı;
2. Kompoziciya; 3. Tili; 4. İdeyalıq mazmunı, emotsionallıg'ı;
5. Janrlıq sıpatı; 6. Ja'miyetlik siyasiy a'hmiyeti.

Bul arnawlı karakterge iye yemes, sonlıqtan shig'armanı qalay tallaw mu'mkinligin a'debiyatshı mug'allim ha'r bir shig'armanın' sıpatına qarap tan'laydı. Ayırım shig'armalarda tema wo'z-o'zinen belgili boladı. A'jiniyaz «Sa'wdigim», «Bozataw», Berdaq «Amangeldi», «Aydos baba» h.t. basqalar. Sonın' menen birge woqıwshılardıń temanı teren'irek tu'siniwine itibar beriw kerek. Sonday-aq shig'armanın' temasın wonın' ideyalıq – emotsiyalıq mazmunı menen baylanıstırıp u'yreniw talap etiledi.

Qatnasıwshılardıń obrazın tu'sindiriw mug'allimnen juwapkershilik talap etiledi. Ko'rkem a'debiyatın' tiykarğ'ı obekti-adam, onın' ja'miyetlik qatnasıqları, baylanısları. Jazıwshı Adam obrazın tiykarğ'a alıp, onın' o'mirin, turmıs tirishiligin, basqalar menen qatnasın su'wretleydi. Ko'rkem a'debiyatta orın alg'an ha'r tu'rli bag'ıtlarg'a, metodlarg'a stelge, janırlarg'a baylanıslı adamnıń su'wretleniwi ha'r qıylı bolıp keledi.

A'debiy shig'armalardıń obrazın tallag'anda shig'armanın' ko'lemine, janrlıq sıpatına baylanıslı olardı baslı ha'm ekinshi da'rejeli qaharmanlarg'a ajratıw lazım.

A'debiy shig'armalardıń kompozitsiyalıq u'yretiw barisında turmıs shınılıg'ın sa'wlelendiriwshi a'debiy shig'armalardıń elementleri, bolıp, tarawlardın' arasındag'ı baylanıs ha'm bilimlerdin' tutas shig'armag'a bolğ'an qatnası esapqa alınadı.

A'debiy shig'armalardıń kompozitsiası bir sxemag'a quralmaydı, o'ytkini insan karakterleri, waqıyalar, olardıń rawajlanıw, baylanısw, shiyelenisiw mu'mkinshiligi bir qıylı emes. Sol sebepli kompozitsiası ha'r tu'rli qurıladı. Lirikalıq janrdı Adam karakterin jasaw, waqıyalardı rawajlandırıw maqset etilmiydi.

Wo'zin-wo'zi tekseruw ushi'n sorawlar:

1. A'debiyattanıwdag'ı akademiyalıq mektepler.
2. Ko'rkemlik teoriiyası, ko'rkem a'debiyat spetsifikası.
3. Ko'rkem shig'arma pu'tinligi.

4. A'debiy tu'r h'a'm janrlar tipologiyasi.

A'DEBIYATLAR DIZIMI:

1. Зуннунов А., Хотамов Н., Эсонов Ж., Иброхимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси.(дарслик), Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
2. Йулдашев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий назарий асослари. Тошкент, 1996.
3. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. (ўқув қулланба), Тошкент, «Ўзбекистон миллий кутубхонаси» нашриоти, 2010.
4. Пахратдинов Э. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. (сабақлық), Нөкис, «Билим», 2004
5. Хусанбоева Қ. Адабиёт – манавият ва мустақил фикр шаклландириш омили. Тошкент, «Ўзбекистон миллий кутубхонаси» нашриоти, 2009.
6. Кадрлар таярлаўдың миллий бағдарламасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2000.
7. Пахратдинов Э. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Нөкис, «Билим», 1992.
8. Пахратдинов Э. Педтехнология тийкарлары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2009..
9. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. «Фан», 2006
10. Султанов Б. Тилегенов А, Байназаров Ф. Янги педагогик технология асослари. Тошкент, «Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриоти» 2007.
11. Алланиязова Ш., Турдыбаев Қ., Юсупов Қ. Педагогикалық практика. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2011.

QADAG'ALAW SORAWLARI'

1-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' ilimiy teoriyasının' tiykarları
2. A'debiyat pa'nlerin oqıtıwda lektsiya tu'rlerinen paydalanıw
3. O'z-o'zine tartıw lektsiya ha'm onın' mazmunı
4. Oqıtıw metodları ha'm onın' tu'rleri
5. Jiyen jırawdın' o'miri ha'm do'retiwshiligin konferentsiya sabag'ı menen u'yreniw

2-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıwdı jan'a pedagogikalıq texnologiyadan paydalanıw usılları
2. İnteraktiv metodlar (zikzag, mu'yeshler)
3. Ko'rkem shıg'armalardı tallaw usılları
4. Dramalıq shıg'armalardı oqıtıw metodikası
5. Ku'nxoja do'retiwshiligi u'yreniw usılları

3-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' tariyxı
2. Ko'rkem shıg'armalardı tallawdın' ilimiy teriyalıq tiykarları
3. A'.Paxratdinovtın' metodikalıq miynetlerine tallaw
4. Jazıwshılardıń o'mir bayanı ha'm do'retiwshiligin u'yreniw
5. XX a'sir qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw usılları (A.Dabilov, İ.Yusupovlar do'retiwshiligi mısasında)

4-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' basqa pa'nler menen baylanısı
2. Bilimlendiriw basqıshlarında a'debiyat kursının' mazmunı ha'm qurılısı
3. Ko'rkem shıg'armalardı tallaw usılları
4. Lirikalıq shıg'armalardı u'yreniw
5. G'a'rezsizlik da'wirdegi qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw ma'seleleri (X.Da'wletnazarov, B.Genjemuratov, K.Karimov do'retiwshiligi mısasında)

5-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' mazmunı ha'm wazıypaları
2. Dramalıq shıg'armaları oqıtıw usılları
3. İnteraktiv metodlar ha'm onı o'tkeriw qag'ıydaları
4. A'debiyat sabaqlarında ko'rsetpelilik
5. A'debiyat teoriyası boyınsha mag'lıwmatlardı oqıtıw usılları

6-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıwda jan'a pedagogikalıq texnologiyadan paydalanıw usılları
2. Q.Ywldoshevtın' metodikalıq miynetlerine tallaw
3. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' basqa pa'nler menen baylanısı
4. Ko'rkem shıg'armalardı tallaw tu'rleri (Didaktikalıq tallaw)
5. XX a'sir qaraqalpaq prozasın oqıtıw usılları (T.Qayıpbergenov, Sh.Seyitov do'retiwshiligi mısasında)

7-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' mazmunı
2. 5-klasslarda ko'rkem oqıw metodikası
3. Konferentsiya sabag'ı ha'm onı o'tkeriw usılı
4. Mug'allimnin' kirispe gu'rrin'i
5. 7-klasssta erteklerdi oqıtıw usılları

8- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' wazıypaları
- 2.Sabaqtın' ko'rsetpeliligi
- 3.A'debiy kesheni o'tkeriw usılları
- 4.Aralas sabaq tu'ri ha'm onı sho'lkemlestiriw(jeke sabaq u'lgisi)
5. 5-klassta naqıl-maqallardı oqıtıw

9- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' mazmunı
- 2.Kirisiw jumısları ha'm onın' tu'rleri
- 3.İnsert metodu (lirikalıq shıg'armalardı u'yreniw)
- 4.Lektsiya ha'm onın' tu'rleri
5. 5-klassta jumbaqlardı oqıtıw

10- variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' ilimiy pa'n ekenligi
- 2.Seminar sabag'ın o'tkeriw usılları
- 3.Klaster du'ziw qag'ıydaları
- 4.Do'gerek jumısı ha'm onın' tu'rleri
- 5.Gu'rrin'lerdi oqıtıw usılları

11-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatı metodikasının' izertlew metodları
- 2.Qaraqalpaq a'debiyatı metodiasının' tariyx penen baylanısı
- 3.Shıg'arma jumısı ha'm onı o'tkeriw metodikası (tu'rleri,ko'lemi)
- 4.Gu'rrin'lesiw metodu (5-9-klasslarda qollanıw o'zgesheligi)
- 5.Ko'rkem oqıw (mektepte, akademiyalıq litseyde qollanıw o'zgeshelikleri)

12-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatı metodikasının' estetika pa'ni menen baylanısı
- 2.A'debiyat sabag'ın sho'lkemlestiriw ha'm o'tkeriw(Sabaqtın' jeke jobası)
- 3.Ko'rkem shıg'armalardı didaktikalıq tallaw jolları
- 4.Diywalı gazeta ha'm a'debiy jurnal
- 5.İ.Yusupov lirikasın u'yreniw(9-klass sabaqlıg'ı mısasında)

13-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasının' tariyxı
- 2.Dramalıq shıg'armalardı tallaw ma'seleleri
- 3.Romanlardı u'yreniw o'zgeshelikleri (Sh.Seyitov romanları mısasında)
- 4.Birlesken sabaq tu'ri ha'm onı sho'lkemlestiriw
- 5.T.Qayıpbergenovtin' povestlerin u'yreniw

14-variant

- 1.Jazıwshılardıń o'mirbayanın u'yreniw usılları
- 2.A'debiy-teoriyalıq mag'lıwmatlardı u'yreniw
- 3.A'debiyat sabag'ında ko'rsetpelilik
- 4.Do'gerek jumısları ha'm onın' tu'rleri
- 5.XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw usılları

15-variant

1. A'debiyat sabag'ında oqıwshılardıń awızeki ha'm jazba so'wlew ma'deniyatın rawajlandırıw jolları
2. Ko'rkem shıg'armalardıń tilin u'yreniw usılları
3. Mu'yeshler metodı (A'jiniyaz shayır lirikası mısasında)
4. Konferentsiya sabag'ı ha'm onı sho'lkemlestiriw (Berdaq shayır lirikası mısasında)
5. İ. Yusupovtıń epikalıq shıg'armaların oqıtıw (9-klass ushın arnalg'an a'debiyat sabaqlıg'ı mısasında)

16-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasınıń mazmunı
2. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasınıń pedagogika pa'ni menen baylanısı
3. A'debiyat sayaxat ha'm onıń mazmunı
4. Kiriw sabag'ı ha'm onı sho'lkemlestiriw
5. 8-klassta A'jiniyaz shayır lirikasınıń oqıtıw usılları

17-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasınıń basqa pa'nler menen baylanısı
2. Gu'rrińlerdi tallaw usılları
3. Dramalıq shıg'armalardı u'yreniw
4. Birlesken sabag'ı ha'm onıń jeke jobası
5. S.Xojaniyazovtıń dramalıq shıg'armaların oqıtıw usılları (9-klass ushın qaraqalpaq a'debiyatı sabaqlıg'ı mısasında)

18-variant

1. Jazıwshılardıń do'retiwshiligini u'yreniw usılları
2. A'debiyat sabaqları ha'm onıń aldına qoyılatug'ın talaplar
3. A'debiyat mug'alliminin wazıypaları
4. A'debiyat sabag'ında ko'rsetpelilik
5. Berdaq lirikasınıń oqıtıw usılları

19-variant

1. A'debiyat sabaqlarında oqıwshılardıń awızeki ha'm jazba so'ylew ma'deniyatın jetilistiriw
2. Ko'rkem shıg'arma tilin u'yreniw usılları
3. Bayan jumısı ha'm onıń tu'rleri
4. Ta'kirarlaw sabag'ı ha'm onıń jeke jobası
5. Berdaqtıń da'stanlıq shıg'armaların oqıtıw usılları

20-variant

1. A'debiyat shıg'armalardı janrlıq jaqtan u'yreniw usılları.
2. Poemalarda oqıtıw sabaq tu'rlerinen paydalanıw.
3. Klasstan tıs jumıslar ha'm onıń tu'rleri.
4. Kiriw jumısları ha'm onıń tu'rleri.
5. İ. Yusupovtıń poemaların oqıtıw usılları.

21-variant

1. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasınıń tariyxı
2. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasınıń til ilimi ha'm psixologiya pa'nleri menen baylanısı
3. Ko'rkem oqıw ha'm onı o'tkeriw usılları (5-6-klasslar mısasında)
4. A'debiyat boyınsha teoriyalıq materiallardı oqıtıw

5. O'tesh shayirdin' o'miri ha'm do'retiushiligin u'yreniw usillari

22-variant

- 1.A'debiyat pa'nlerin oqitiy metodikasinin' maqset ha'm yazıypalari
- 2.Metodika teoriyasinin' tiykarlari
- 3.Qaraqalpaq a'debiyatin oqitiy metodikasinin' izertley metodlari
- 4.O'z betinshe jumislar ha'm olardi sho'lkemlestiriuy usillari
- 5.Qaraqalpaq folklorin oqitiy usillari

23-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatinan bilim beriuydin' mazmunı
- 2.Oqitiy metodlari
- 3.Teoriyalıq metodlar ha'm praktikalıq metodlar
- 4.Erte da'uyirdegi qaraqalpaq a'debiyatin oqitiy metdikası
- 5.Mu'yeshler metodi

24-variant

- 1.A'debiyat pa'nlerin oqitiy metodikasinin' ilimiy pa'n ekenligi
- 2.A'debiyatti oqitiy metodikasinin' basqa pa'nler menen baylanısı
- 3.Lektsiya sabaqlari ha'm onin' tu'rleri
- 4.Bilimlendiriy sistemasındag'ı innovatsiyalar
- 5.XX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatin oqitiy metodikası

25-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyati sabaqlıg'ının' du'ziliy bag'darı
- 2.Konferentsiya sabag'ı
- 3.Oqitiy metodlari
- 4.Prozalıq shıg'armalardi oqitiy usillari
- 5.Jiyen jirauy do'retiushiligin oqitiy usillari

26-variant

- 1.A'debiyat pa'nlerin oqitiy metodikasinin' maqset ha'm yazıypalari
- 2.Qaraqalpaq a'debiyati sabaqlıg'ının' du'ziliy bag'darı
- 3.Qaraqalpaq a'debiyatin oqitiy metodikasinin' izertley metodlari
- 4.Qaraqalpaq a'debiyatinan bilim beriw din' metodi
- 5.Ku'nxojanın' do'retiushiligin u'yreniuy usillari

27-variant

- 1.Oqitiy metodlari
- 2.Teoriyalıq metodlar ha'm praktikalıq metodlar
- 3.A'debiyat pa'nlerin oqitiy metodikasinin' ilimiy pa'n ekenligi
- 4.A'debiyatti metodikasinin' basqa pa'nler menen baylanısı
- 5.A'jiniyaz do'retiushiligin u'yreniuy usillari

28-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatin u'yreniuydegi bilim ha'm ko'nligiuydi jetilistiriuy jollari
- 2.Sabaq tu'rleri ha'm jeke sabaqtı sho'lkemlestiriuy
- 3.Prozalıq shıg'armalardi u'yreniuy usillari
- 4.Berdaq shıg'armaların u'yreniuy metodikası
- 5.İnteraktiv metodlar

29-variant

- 1.A'debiyat pa'nlerin oqitiy metodikasinin' maqset ha'm yazıypaları
- 2.Metodika teoriyasinin' tiykarları
- 3.Qaraqalpaq a'debiyatın oqitiy metodikasinin' izertleiy metodları
- 4.O'z betinshe jumıslar ha'm olardı sho'lkemlestiriye usılları
- 5.Qaraqalpaq folklorın oqitiy usılları

30-variant

- 1.Qaraqalpaq a'debiyatınan bilim beriyezin' mazmunı
- 2.Oqitiy metodları
- 3.Teoriyalıq metodlar ha'm praktikalıq metodlar
- 4.Erte da'yerdegi qaraqalpaq a'debiyatın oqitiy metdikası
- 5.Mu'yeshler metodi

GLOSSARIY

1. **Kirisiw lektsiyası-** Pa'n tuwralı tu'sinik beriledi. Pedagogikalıq wazıypası: Studentti usı pa'nın maqseti ha'm wazıypaları menen tanıstırıw, ka'sipke bag'darlawda onın' ornı ha'm a'hmiyetin belgilew, kurs boyınsha qısqasha sholıw jasaw, pa'nın' jetiskenlikleri ha'm belgili alımlar menen tanıstırıw, keleshekkegi izertlewlerdin' bag'darın belgilew, usınis etilgen oqıw-metodikalıq a'debiyatlar haqqında tu'sinik beriw, esap beriw ha'm baxalawdın' kriteriyasın, tu'rlerin belgilew.

2. **Lektsiya-xabar -(informatsiya)-** Lektsiyanın' bir tu'ri esaplanıp, pedagogikalıq wazıypası oqıw mag'lıwmatlardı bayan qılıw ha'm tu'sindiriw.

3. **Sholıw lektsiyası-** Bayan qılın' an teoriyalıq pikirlerdin' tiykarın, ilimiy terminler ha'm ulıwma kurs yaqi bo'limlerdin' kontseptual tiykarların sho'lkemlestiriw

4. **Problemalı lektsiya-** Jan'a bilimgerge qoyıl' g'an soraw, ma'sele, jag'daydın' mashqalası arqalı beriledi. Bunda oqıwshının' oqıtıwshı menen birgeliktegi biliw barısın ilimiy izleniwge jaqınlasadı. Pedagogikalıq wazıypa: jan'a oqıw xabarının' mazmunın ashıw, mashqalanı qoyıw ha'm onı sheshiwdi sho'lkemlestiriw, ha'zirgi zaman ko'zqarasınan tallaw;

5. **Vizual lektsiya-** Lektsiyanın' en' joqarg'ı forması vizual materiallarınan paydalanıw, olarg'a anıq ha'm qısqa sholıw jasaw. Pedagogikalıq wazıypası: materiallardag'ı jan'a mag'lıwmatlardı oqıtıwdın' texnikalıq quralları ha'm video texnika ja'rdeminde beriw;

6. **Lektsiya konferentsiya-** Da'slepki ma'seleler ha'm bayanatlar (5-10 minut) ibarat ilimiy a'meliy sabaq sıpatında oqıw bag'darlaması shegarasında o'tiledi. Bayanatlar birgelikte mashqalanı ha'r ta'repleme jaratıw' g'a qaratılıwı kerek. Sabaq akırında oqıtıwshı o'z betinshe isler ha'm studentlerdin' lektsiyalarg'a juwmaq jasap, toltırıp, anıqlap juwmaq jasaydı.

7. **Ma'sla'ha't lektsiyası -** Tu'rli ko'rsetiwler ja'rdeminde o'tiwi mu'mkin. Ma'selen: 1) «Soraw-juwap» lektor ta'repinen barlıq kurs boyınsha yaqi ayırım bo'limler boyınsha sorawlar' g'a juwap beriledi; 2) «Soraw-juwap-diskussiya» - izleniwge mu'mkinshilik beredi. Pedagogikalıq wazıypası: Bag'darlamadag'ı materiallar boyınsha jan'a mag'lıwmattı o'zlestiriwge qaratıladı.

8. **Estetika-** bul qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikası menen o'z-ara tıg'ız baylanıslı. Sonlıqtan oqıwshılardıń estetikalıq sezimlerin ko'rkem shıg'armalardı oqıtıw arqalı qa'liplestirilip barıladı.

9. **Psixologiya-** adamnıń obektiv barlıqtı seziw, qa'bileti, oylaw, sezim ha'm basqa psixik ha'diyseler arqalı sa'wlelendiriw protsessin u'yretetug'ın pa'n.

10. **Anketa.** Aldınnan tayarlang' an sorawlar tiykarında juwap alıw ushın tayarlang' an bet.

11. **Autogen** shınıg'ıw-o'z -o'zin isendiriw ha'm o'z-o'zin basqarıw tiykarlang' an psixoterapevlik usıl.

12. **Sa'wbet** - psixologiya metodlarınıń biri bolıp so'ylew qarım-qatnası ja'rdeminde tikkeley ha'm tikkeley emes mag'lıwmat alıwdan ibarat.

13. **Biografiyalıq metod** - adamnıń onıń biografıyası menen baylanıslı bolg' an hu'jjetler arqalı u'yreniw usılı.

14. **Ta'biyiy eksperiment-** tekseriwshinin' o'zine bildirilmegen jag'dayda onı oın, oqıw ha'm miynet xızmetinde u'yreniwden ibarat psixologiyalıq ta'jriybe.

15. **İntrospektsiya-** adamnıń o'z-o'zin du'zetiwi.

16. **Laboratoriyalıq eksperiment.** Psixologiya metodu bolıp tekseriliwshige ta'sir etetug'ın ha'mme faktorlar qadag'alaw qılın' an halda jasalma sharayatta alıp barıladı.

17. **Psixologiya metodları-** psixik ha'diyselerdi ha'm olardıń nızamlıqların ilimiy ta'repten u'yreniwdin' jol jorıq usılları.

18. **Gu'zetiw-** psixologiyalıq metodlarınan bolıp adamnıń is ha'reketlerinde payda bolatug'ın tu'rli ha'diyselerdi esapqa alıw ha'm subektiv psixikalıq ha'diyseler haqqında pikir alıwdan ibarat.

19. **Sotsiometriya**-J.Moreno ta'repinen usınıs etilgen bolıp o'z-ara mu'na'sebetler du'zilisi menen psixologiyalıq birigiwshilikti anıqlaw maqsetinde topar ha'm ja'ma'a'tlerdegi shaxslar ara mu'na'sebetlerdi u'yreniwden ibarat psixologiyalıq izertlew metodi.

20. **O'zin-o'zi gu'zetiw**. Bunda subektin' o'z psixik jag'dayları menen o'z is ha'reketlerin u'yreniwden ibarat metod.

21. **Test**. Standartlastırılǵ'an psixologiyalıq sınaw bolıp, bunın' na'tiyjesinde ol yamasa bul tu'rdegi psixik protsesstı bahalawǵ'a yaki shaxstı bir pu'tinliginshe u'yreniwge qaratılǵ'an usıl.

22. **Eksperiment**. Psixologiyanın' tiykarg'ı metodlarınan bolıp, o'zgeriwshen' g'arezsiz psixik jag'daylardın' basqa g'a'rezsiz emes jag'daylarga ta'sir etiwdegi anıq mag'lıwmatlarga tayanadı.

23. **Kishi topar** – ag'zaları birgeliktegi xızmet penen shug'ıllanıwshı ha'm tuwrıdan-tuwrı shaxsiy mu'na'sibetlerde bolıwshı adamlar toparı.

24. **Motiv** – ma'lim zaru'rliklerdi qandiriw penen baylanisli xızmetge u'ndewshi sebep.

25. **Motivatsiya** – adamnın' aktiv xızmetine u'ndewshi motivler jıynag'i.

26. **Du'nyag'a ko'zqaras** – adamnın' do'gerek a'tiraptag'i a'lemge ha'm onda o'zinin' tutqan ornına qaralarınan kelip shıqqan dizim.

27. **Za'ru'rlik** – adam ha'm haywan jedelliginin' tiykarg'i deregi – anıq sharayatlar menen baylanisli za'ru'riyattın' ishki halatı.

28. **Referent topar** - shaxstın' ha'r ta'repleme isengen, o'zin jaqın tutqan toparı; «etalon topar», bull topar haqıyqiy bolıwı ha'm sonın' menen birge a'meliy bolıwı di mu'mkin.

29. **Sotsiallastiriw** – individtin' sotsiallıq ta'jriybelerin iyelewi ha'm bunın' na'tiyjesinde ol ta'jriybenni takırar islep shig'ariwda qollawı protsessii.sotsiallastiriw – tiykarg'i, jetekshi komponenti – ta'rbiya bolıp esaplanadı.

30. **O'z-o'zin qadag'alaw**- shaxstın' o'z halatın ta'rtipge salıw, oni basqarıp bariw.

31. **O'z-o'zine baha beriw** – shaxstın' o'z-o'zine baha beriwı.

32. **Frustratsiya** – aldaniw, qapa bolıw, rejelerdin' izden shig'iwı – adamnın' maqsetke erisiw jolında ushraytug'in obektiv ra'wishte jen'ip bolmaytug'in yaki subektiv ra'wishte sonday tu'yiletug'in qiyınshılıqlar sebebinen payda bolatug'in psixodogik halatı.

33. **Empatiya** – basqa adamlardın' psixik hallatların tu'siniw ha'm olarg'a ha'mda'rtlik qiliw qa'bileti.

34. **Orientatsiya** – shaxstın' sotsial-siyasiy ha'm ja'miyktin' a'dep-ikramlılıq normalarına mu'na'sibeti dizimi.

35. **Diqqat** - bir waqittin' o'zinde an'nin' ma'lim bir obektten ekinshi obektge jo'neltiriliwi ha'm toplaniwi bolıp , iqtiyarsız, iqtiyarli ha'm iqtirlidin keyingi tu'rlerge ajratiladi.

36. **Dominanta** - bas miy qabig'ında waqtınsha hu'kimran qozg'alis oshag'i bolıp, bul hu'kimran oray ushin qozg'alislardi o'zine toplab, basqa nerv oraylarınin' isin tormazlab turiwi xarakterli bolıp tabiladi. A.a. Uxtamyokinnin' pikrinshe , hu'kimran dominanta diqqattin' fiziologik tiykari bolıp esaplanadı.

37. **Induktsiya** - (**neyrofiziologiya**) – oraylıq nerv sistemasinin' qaysidur orayında qozg'alis payda bolsa, ol basqa oraylarda tormozlaniwdin' kelip shig'iwına, tormozlaniw bolsa qozg'alstın' kelip shig'iwına sebepshi bolıwdan ibarat nizam.nerv sistemasinin' qaysidur jayında sadır bolg'an protsess ekinshi tu'rdegi protsesstı keltirip shig'ariwǵ'a, bir waqittig'i induktsiya, nerv sistemasındaǵ'i, ma'lim prtsess ta'siri toqtawı menen-aq ju'zege keletug'in protsesske izbe-izlik induktsiyası deyiledi.tormozlaniwdin' qozg'alisti keltirip shig'ariwǵ'a unamli induktsiya ha'm qozg'alistin' tormozlaniwinin' keltirip shig'ariwna unamsiz induktsiya delinedi.

A'DEBIYATLAR DIZIMI

1. Karimov İ.A. Barkamol avlod orzusi. – Toshkent: Wzbekiston milliy entsiklopediyasi, 2000.
2. Karimov İ.A. Yuksak manaviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Manaviyat, 2008.
3. Azizxwjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent. 2003.
4. Ayjanova Z. A'debiyat sabag'ında İ.Yusupovtın' shıg'armaların u'yreniw. No'kis. «Bilim», 1993.
5. Ayjanova Z. A'debiyat sabaqlarında ayırım prozalıq shıg'armalardı u'yreniw. (5-8 klasslar ushın). No'kis. «Bilim», 1991.
6. Ayjanova Z., Allashov P., Palımbetov K. A'debiyat. 6-klass ushın sabaqlıq, No'kis. «Bilim», 2009.
7. Ayımbetov Q. Qaraqalpaq dramaturgiyasının' tariyxınan ocherkler. No'kis. QQMB, 1963.
8. Allaniyazova Sh., Turdibaev Q., Yusupov Q. Pedagogikalıq praktika. No'kis. «Qaraqalpaqstan», 2011.
9. Axmedov Q. X.H.Niyaziynıng «Boy ıla xızmatchı» dramasını wrğanish. Toshkent. 1968.
10. Axmedov S., Paxratdinov A', Pirnazarov A'. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikası. No'kis. «Qaraqalpaqstan», 1988.
11. Axmedov S. A'debiyat ha'm kritika, No'kis. "Qaraqalpaqstan", 1978.
12. Axmedov S. Adabiyot darslarıda epik janrlarnı wrğanish. Toshkent. «Wqıtıwchi», 1986.
13. A'lewov O. Qaraqalpaqstanda ta'lim-ta'rbiyalıq oylardıń qa'liplesiwi ha'm rawajlanıwı. No'kis, «Bilim», 1993.
14. Berdimuratov E., Pirniyazov Q. Orta mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası. No'kis. "Qaraqalpaqstan", 1988.
15. G'ulomova N. Adabiyot darslarıda ilg'or pedagogik texnologiyalaridan foydalanish. Toshkent. «RTM», 2003.
16. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab wqıtıwchisining psixologiyası. Toshkent. «Wzbekiston», 1999.
17. Dolimov S., Ubaydullaev H., Axmedov Q. Adabiyot wqıtısh metodikası. Toshkent. «Wqıtıwchi», 1967.
18. Esemuratov G. İ.Yusupov poeziyası, No'kis. "Qaraqalpaqstan", 1976.
19. Jalilov B., Sharipova M. Maktabda dramatik asarlarnı wrğanish. Toshkent. «Wqıtıwchi», 1992.
20. Japaqov N. Shıg'armaları, I kitap, No'kis. "Qaraqalpaqstan", 1979.
21. Ja'rimbetov Q. XIX a'sir qaraqalpaq lirikasının' janrlıq qa'siyetleri ha'm rawajlanıw tariyxı, No'kis. "Bilim", 2004.
22. Ja'rimbetov Q., Orazimbetov Q. Qaraqalpaq a'debiyatı. (Kolledj oqıwshıları ushın sabaqlıq) No'kis. 2006.
23. Jwraev K. Maktabda Oybekning hayoti va ijodini wrğanish. Toshkent. «Wqıtıwchi», 1974.
24. Zunnunov A. O'zbek adabiyoti metodikası tarixidan ocherklar. Toshkent. «Wqıtıwchi», 1992.
25. Zunnunov A.S. O'zbek adabiyoti metodikası tarixidan ocherklar. Toshkent. «Wqıtıwchi», 1973; Pedagogik tadqiqot metodikası. Toshkent. 2000.
26. Zunnunov A.S., Xotamov N., Esonov J., İbrohimov A. «Adabiët wqıtısh metodikası». T., «Wqıtıwchi», 1992.
27. İsmatov S. Maktabda Abdulla Qahhorning hayoti va ijodini wrğanish. Toshkent. «Wqıtıwchi», 1974.
28. İshoqov F. Maktabda Gulxaniy adabiy merosining o'rganilishi. Toshkent. «O'qıtıwchi», 1983.

29. Yuldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent. «O'qituvchi», 1996.
30. Yuldoshev Q. Adabiy saboqlar. Toshkent. «Sharq», 2004.
31. Yuldoshev Q. O'qituvchi kitobi. Metodik qo'llanma. Toshkent. «O'qituvchi», 1997.
32. Yuldoshev Q., Madaev O., Abdurazzoqov A. Adabiyot wqitish metodikasi. Toshkent-1994.
33. Yuldoshev J.G'., Usmanov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. «Wqituvchi», 2004.
34. Kadrlar tayarlawdın' milliy bag'darlaması. No'kis. Qaraqalpaqstan. 2000.
35. Klarin M.V. Pedagogicheskiya texnologiya v uchebnom protsess. Moskva. «Znaniya», 1989.
36. Ko'bentaev A'. Pa'n ha'pteliklerin o'tkeriw ha'm metodikalıq birlespelerdi attestatsiyalaw. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1993.
37. Matjon S. «Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar». T. Wqituvchi, 1996.
38. Ma'mbetniyazov T., Bekbergenova Z., Ma'mbetniyazova Z. A'debiyat. 9-klass ushın sabaqlıq. No'kis. «Bilim», 2010.
39. Ma'mbetov K., Jaqsimova G. A'debiyat. 7-klass ushın sabaqlıq, No'kis. «Bilim», 2009.
40. Ma'mbetov K., Ayjanova Z., Palimbetov K. A'debiyat. 8-klass ushın sabaqlıq, No'kis. «Bilim», 2010.
41. Oripov K., Obidova M. Ifodali wqish. Toshkent. «Wqituvchi» 1994.
42. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi. «Nasaf», 2000.
43. Palimbetov K., Pirniyazov İ., Berdimuratova R. A'debiyatı oqıtıw metodikasi. (8-klass ushın). No'kis-2009.
44. Paxratdinov A'. Qaraqalpaq a'debiyatın oqıtıw metodikasi. No'kis. «Bilim», 1992.
45. Paxratdinov A'. Qaraqalpaq a'debiyatın okıtıw metodikasi. No'kis. «Bilim», 2004.
46. Paxratdinov A'. Pedtexnologiya tiykarları. No'kis. «Qaraqalpaqstan», 2009.
47. Pirniyazov J., Nurjanov P., Umatova J. A'debiyat oqıw. 5-klass ushın sabaqlıq. Tashkent. «O'zbekstan», 2007.
48. Roziqov O., Otaev S. Didaktika. Toshkent. «Fan», 1997.
49. Saidov T. İlg'or pedagogik texnologiyaning mazmun-mohiyatini «Aqliy hujum» usuli bilan wqitish texnologiyasi. Toshkent. 2003.
50. Saidnazarov F., Saidnazarov İ. Tarbiya, odob va oqibat. Toshkent. «Wzbekiston», 1991.
51. Sultonov B., Tilegenov A., Boynazarov F. Yangi pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. «Falsafa va huquq instituti», 2007.
52. Tolipov W.Q., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent. 2006.
53. Turdibaev Q., Yusupov Q. Pitkeriw qa'nigelik jumısların tayarlaw. No'kis. «Qaraqalpaqstan», 2011.
54. To'xliev B. Adabiyot wqitish metodikasi. Toshkent. «Yangi asr avlodi», 2006.
55. To'xliev B. Adabiyot wqitish metodikasi. Toshkent. 2010.
56. Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde a'debiyat pa'ninen ma'mleketlik bilimlendiriw standartları ha'm oqıw bag'darlamaları. 5-9-klasslar. No'kis - 2010.
57. Umumiy wrta talimning davlat talim standarti va wquv dasturi. 1-maxsus son «Sharq», 1999.
58. Usmonova K. Adabiy talimda ilg'or pedagogik texnologiyalar. Toshkent. 2004.
59. Xusanboeva Q. Adabiyot–manaviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili. Toshkent-2009.
60. Xusanboeva Q. Adabiy talimda mustaqil fikrlashga wrगतish asoslari. Toshkent-2003.
61. Yusupov Q. (avtorlar menen). Bayanlar toplami. 5-9-klasslar ushın. No'kis. «Bilim», 1995.
62. Yusupov Q. (avtorlar menen). Qaraqalpaq tili xa'm a'debiyatı boyınsha test sinawları. No'kis. «Bilim», 1994.